

Наталія Черкаська

ДО ІСТОРІЇ ДУБЕНСЬКОГО АРХІВУ ЛЮБОМИРСЬКИХ

Любомирські герба Шренява без хреста, або Дружина¹ походили з Краківського воєводства. Магнатського статусу вони досягли в XVII ст. На українських етнічних землях Любомирські також були володільцями численних латифундій починаючи з XVI ст.²

Разом з маєтками, набутими як королівщини за особливі заслуги або одержаними внаслідок купівлі-продажу, оренди, обміну, спадку, завдяки вдалій матримоніальній політиці³, в руках Любомирських поступово накопичив-

¹ Про початки роду див.: *Panfil T.* Ewolucja polskiej legendy heraldycznej na przykładzie legendy herbu Szreniawa Lubomirskich // *Ojczyzna i wolność. Prace ofiarowane Profesorowi Janowi Ziółkowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin, oprac. zbiorowe.* – Lublin 2000. – S. 713-724; *Przyboś K.* Awans społeczny Lubomirskich herbu Družyna od XIV do początku XVII wieku // *Genealogia. Studia i materiały historyczne.* – Poznań-Wrocław, 1994. – T. 4. – S. 9-38.

У 2018 р. у Познані вийшов тритомник, присвячений Любомирським; його автор – голова Фундації князів Любомирських, нащадок роду Ян Любомирський-Лянцкоронський: *Lubomirski-Lanckoroński J.* Lubomirscy. Książęta polscy. – Poznań, 2018. – T. 1-3.

В Інституті історії Жешівського університету опубліковано докторську дисертацію Роберта Борковського, присвячену представникам глогівської гілки Любомирських, див.: *Borkowski R.* Dzieje rodu Lubomirskich z Głogowa Małopolskiego: Rozprawa doktorska przygotowana pod kierunkiem promotora prof. dr. hab. Jana Kwaka / Uniwersytet Rzeszowski. Wydział Socjologiczno-Historyczny. Instytut Historii. – Rzeszów, 2017. – 454 s. – Режим доступу: <https://repozytorium.ur.edu.pl/handle/item/3070>

Дослідник виокремлює глогівську гілку жешівської лінії роду, що існувала впродовж XVIII ст. і не згадується в жодних генеалогічних працях. Йдеться про нащадків одного з претендентів на Острозьку ординацію Героніма-Августина Любомирського (1647-1706), великого коронного гетьмана, засновника жешівської лінії роду, а саме про родину болімовського старости Яна-Казимира Любомирського (1691-1736).

² Генезу латифундій представників різних ліній роду Любомирських розглянуто в працях польських дослідників, як-от: *Homecki A.* Rozwój terytorialny latyfundiów Lubomirskich (starszej gałęzi rodu) w latach 1581-1754 // *Studia Historyczne.* – Kraków, 1972. – T. 15, z. 3. – S. 417-442; *Przyboś K.* Materiały do dziejów latyfundiów Lubomirskich. Podział majątku Stanisława Lubomirskiego w latach 1642-1649 // *Przemyskie Zapiski Historyczne.* – Przemyśl, 1991-1992. – R. 8-9. – S. 215-258; *Idem.* Latyfundiów Lubomirskich w połowie XVII wieku // *Studia Historyczne.* – Kraków, 1992. – T. 35, z. 1. – S. 19-33; *Półciwiardek J.* Latyfundiów rzeszowskie // *Dzieje Rzeszowa / Red. F. Kiryk.* – Rzeszów, 1994. – T. 1. – S. 551-608; *Długosz J.* Latyfundiów Lubomirskich w XVII wieku (powstanie – rozwój – podziały). – Opole, 1997. – 167 s.; *Duda A.* Rodzina Lubomirskich i ich dobra rówieńskie na Wołyniu w XIX-XX wieku // *Częstochowski Teki Historyczne.* – Częstochowa, 2016. – T. 6. – S. 107-127 etc.

³ Економічній потужності Любомирських сприяли шлюбні зв'язки з князями Острозькими. У 1597 р. Катажина Любомирська († 1612), дочка першого в роду сенатора, малогоського каштеляна Себастьяна (1546-1613), стала другою дружиною князя Януша Острозького (1554-

ся величезний комплекс документів, що сягали XIV ст. Розгалуження роду спричинилося до утворення упродовж XVI-XVIII ст. головних резиденцій, – як-от: Вишнич⁴, Ярослав⁵, Яновець⁶, Переворськ (нині – Пшеворськ)⁷, Ряшів

1620). Проте єдиний син від цього шлюбу Василь-Войтех помер 1600 р. У 1613 р. її брат Станіслав Любомірський (1583-1649), майбутній краківський воєвода, побрався з племінницею князя Софією (1595-1622), дочкою волинського воєводи князя Олександра Острозького (1570-1603). Вони залишили численне потомство.

⁴ Вишнич був селом під назвою Великий Вишнич з замком XIV ст., розташованим у Щижицькому повіті Краківського воєводства. Головна садиба згаслого 1553 р. роду Кмітів (тепер – село Старий Вишнич у Бохнянському повіті Малопольського воєводства, Польща). У спадкоємців Кмітів село і замок придбав 1593 р. творець економічної потужності роду Себастьян Любомірський (1546-1613). У 1595 р. він отримав від імператора Рудольфа II графський титул Священної Римської імперії і відтоді йменувався «граф на Вишничі». Маєтвом успадкував син, майбутній краківський воєвода Станіслав Любомірський (1583-1649). За дозволом короля, він закрив у північній частині замку місто Новий Вишнич (нині у Бохнянському повіті Малопольського воєводства, Польща), отримавши для нього 1616 р. локаційний привілей. У 1615-1634 рр. Станіслав Любомірський розбудував замок, перетворивши його на репрезентативно-оборонну магнатську резиденцію. З припиненням старшої (вишницької) лінії роду і смертю останньої її репрезентаторки Маріанни з Любомірських Сангушквої (1729) Новий Вишнич перейшов до Сангушків і був придбаний Любомірськими з Ланцута (1752). Родина великого коронного маршалка Станіслава Любомірського (1722-1783) мешкала в Новому Вишничі до 1780 р., коли резиденцію назавжди покинула його дружина («маршалкова») Ізабелла з Чарторийських (1736-1816). Після її смерті у Новому Вишничі господарювали нащадки їхньої доньки Александри Любомірської (1760-1831), заміжньої за сенатором Царства Польського Станіславом-Костюм Потоцьким (1755-1821), – син Александер-Станіслав (1778-1845) і онук Маврикій (1812-1879) Потоцькі.

⁵ Ярослав у Перемишльській землі Руського воєводства став маєтком волинського воєводи князя Олександра Острозького завдяки одруженню (1592 або 1593 р.) з Анною з Костків (1575-1635), власницею з 1594 р. половини міста разом з 19 селами. У 1606 р. Анна придбала другу половину Ярослава у сестри, Катажини Сенявської (1576-1647).

Ярославський ключ успадкували доньки Анни і Олександра Острозьких – Катерина (1602-1642), дружина київського воєводи Томаша Замоїського (1594-1638), і Анна-Алоїза (1600-1654), дружина великого коронного гетьмана Яна-Кароля Ходкевича (1560-1621).

Співспадкоємцями Ярославського ключа стали також онуки князя Олександра Острозького – сини померлої 1622 р. Софії з Острозьких Любомірської – краківський воєвода Александер-Міхал (1614-1677), польний коронний гетьман Єжи-Себастьян (1616-1667) і коронний підчаший, коронний королівський крайчий Констати-Яцек (1620-1663) Любомірські. Фактично містом управляла Анна-Алоїза Ходкевич. Врешті-решт Ярослав успадкував Констати-Яцек Любомірський, який помер бездітним.

Частка Ярославщини Софії Любомірської у 1687 р. перейшла до Сенявських як посаг її правнучки Ельжбети-Гелени Любомірської (1669/1670-1729), онуки Єжи-Себастьяна, доньки Станіслава-Гераклія (1642-1702). Нащадки Софії і Станіслава Любомірських як графи Священної Римської імперії йменувались «графами на Вишничі і Ярославі». У наш час Ярослав – повітовий центр Підкарпатського воєводства, Польща.

⁶ Любомірські одержали Яновець над Віслою як посаг Барбари (1635-1689), доньки власника міста Яна-Кароля Гарла (†1645), завдяки другому шлюбу (бл. 1654 р.) великого коронного маршалка, згодом польного коронного гетьмана Єжи-Себастьяна (1616-1667), і володіли ним 125 років. Яновець, історично розташований у Радомському повіті Сандомирського воєводства, – це давнє місто Сирокомля. Перейменування разом з отриманням міських прав, на підставі привілею Сигізмунда I Старого, відбулось 1537 р. Тепер – село Яновець у Пулавському повіті Люблінського воєводства, Польща.

⁷ Переворськ у Перемишльській землі Руського воєводства – сучасний Пшеворськ, пові-

(Жешув)⁸, Ланцут⁹, Рівне, Дубно¹⁰, Дубровна¹¹ тощо. У них містились архіви різних ліній і гілок Любомирських¹². Отже, слідом за іншими магнатськими

товий центр Підкарпатського воєводства, Польща. У 1621 р., зі смертю братів, Переворськ успадкувала Софія Острозька, дружина майбутнього краківського воєводи Станіслава Любомирського. До кінця XVIII ст. маєток залишався літньою резиденцією Любомирських. З поділом Речі Посполитої Пшеворськ відійшов до Австрійській імперії. Від бездітних власників, краківського каштеляна Антонія (1718-1782) і Зофії з Красинських (1718-1790) Любомирських, маєток одідичили племінниці. У 1799 р. місто разом з селами придбала у спадкоємиць їхня мати, вдова великого коронного маршалка Станіслава Любомирського (1722-1783) Ізабелла з Чарторийських для свого вихованця Генрика Любомирського (1777-1850) з рівненської гілки. З 1825 р. Пшеворськ дав назву заснованій Генриком ординації, що, правда, австрійський уряд затвердив її лише 1869 р. Одна з головних садиб, де містився архів однойменної лінії роду. Любомирські господарювали у місті до 1944 р.

⁸ Йдеться про Ряшів у Перемишльській землі Руського воєводства (у наш час – м. Жешув, повітовий центр Підкарпатського воєводства, Польща). Вчені не дійшли спільної думки щодо точного часу набуття маєтку Любомирськими. На підставі виявлених архівних джерел, Роберт Борковський стверджує, що це сталося 1653 р., за життя майбутнього коронного маршалка, польного коронного гетьмана Єжи-Себастьяна (1616-1667). Див.: *Borkowski R. Lubomirscy i początek ich władzy w Rzeszowie // Prace historyczno-archiwalne. – Rzeszów, 2015 – Т. 27. – S. 29-40.* На той час Єжи-Себастьян був вдівцем Констанції Лігензянки (1618-1648), молодшої доньки власника Жешова, сандомирського каштеляна Миколая Лігензи (1562-1637). Після першого поділу Речі Посполитої маєток був проданий австрійцям.

За останнього пана на Жешові Франциска-Григорія Любомирського (1752-1812) резиденція поступово перемістилася до Розвадова над Сяном, придбаного 1723 р. його батьком Єжи-Ігнацієм Любомирським (1691-1753) у Кароля Розвадовського за борги. З 1973 р. Розвадів – частина міста Стальова Воля, повітового центру Підкарпатського воєводства, Польща.

Про архів Любомирських з Жешова і Розвадова див.: *Myćka A. Archiwum ks. Lubomirskich linii rzeszowskiej z Rzeszowa i Rozwadowa // Archeion. – Warszawa, 1973. – Т. 59. – S. 87-109.*

⁹ Ланцут розташований на схід від Жешова, в Перемишльській землі Руського воєводства. З 1629 до 1641 р. замок типу «palazzo in fortezza» розбудовував Станіслав Любомирський, краківський воєвода, зять князя Олександра Острозького. Маєток він отримав за борги 1629 р. відповідно до угоди зі спадкоємцями Станіслава Стадницького (бл. 1551-1610), на прізвисько «Диявол ланцутський» (Стадницькі володіли містом з 1586 р.).

Родовою садибою Любомирських Ланцут залишався до 1816 р. Після маршалкової Ізабелли з Чарторийських Любомирської Ланцутський ключ перейшов до її онуків Альфреда (1786-1862) і Артура (1787-1832) Потоцьких. З 1823 р., відповідно до родинної угоди, маєтковим комплексом управляв старший з них, засновник однойменної ординації Потоцьких. Нині Ланцут – повітовий центр Підкарпатського воєводства, Польща.

¹⁰ Дубно і Рівне, розташовані у Луцькому повіті Волинського воєводства, набули статусу резиденції Любомирських упродовж XVIII ст. Так само як Дубно, Рівне належало князям Острозьким, до яких перейшло близько 1509 р. як посаг Тетяни Гольшанської, дружини Костянтина Острозького (1460-1530). Проте, на відміну від Дубна, Рівне не увійшло до складу Острозької ординації. Історію набуття Любомирськими права власності на згадані маєтки розглянемо далі.

¹¹ Дубровна в Оршанському повіті Вітебського воєводства за Любомирських була центром Дубровенського графства і резиденцією однойменної гілки магнатського роду. Історію придбання маєтку Любомирськими див. у статті. Нині – м. Дубровно, райцентр Вітебської області, Білорусь.

¹² Щоправда, траплялись випадки, коли перевагу у виборі місця зберігання архіву надавали улюбленим резиденціям. Дослідник архівів польських магнатських родів Кшиштоф Сита зауважив, що родинний архів ланцутської лінії Любомирських накопичувався не в Ланцуті, а в Уздові поблизу Варшави у Мазовецькому воєводстві (тепер – частина середмістя польської столиці), улюбленій резиденції великого коронного маршалка Станіслава-Гераклія

родами Речі Посполитої, Любомирські утворили потужну архівну мережу, яка охопила великі географічні обшири. Центри значних магнатських маєткових комплексів (волостей, ключів або губерній), де перебували економи (управителі) маєтків, їхня канцелярія, містили також локальні збірки документів господарів.

В останні десятиліття існування Польсько-Литовської держави Любомирські успадкували надзвичайно важливі архіви і колекції. Їх наукова значущість підсилюється кровними і майновими зв'язками з домом Острозьких. На початку XVII ст. краківський каштелян князь Януш Костянтинович з частини своїх маєтків заснував з 24 міст і 593 сіл Острозьку ординацію (згоду на неї підтвердив конституцією вальний сейм 1609 р.)¹³. У червні 1618 р. смерть єдиного сина князя від третьої дружини, Теофіли Тарло (1595-1635; шлюб з грудня 1612 р.), спонукала його до затвердження статуту ординації на користь нащадків доньки від першого шлюбу – Єфросинії († 1630)¹⁴ і її чоловіка князя Олександра Заславського († 1629)¹⁵. Текст фун-

Любомирського (1642-1702). Для архіву в «Уяздовських Лазенках» було надано поверх. Див.: Syta K. Archiwa magnackie w XVIII wieku. Studium kultury kancelaryjno-archiwalnej. – Toruń, 2010. – S. 236; Herzog V. Łazienki Ujazdowskie jako budowla reprezentacyjna w latach 1683-1733 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: muzeumwarszawy.pl/wp-content/uploads/.../Herzog-pl.pdf/

¹³ *Melen A.* Ordynacje w dawnej Polsce // *Pamiętnik Historyczno-Prawny*. – Lwów, 1929. – Т. 7, з. 2. – С. 73-134 і окрема відбитка з іншою пагінацією (S. 1-62); *Zielińska T.* Ordynacje w dawnej Polsce // *Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1977. – Т. 68, № 1. – С. 17-30; *Кулаковський П.* Острозька ординація: задум фундатора і практика функціонування // *Острозька давнина*. – Остріг, 2015. – Вип. 4. – С. 20-34.

¹⁴ *Кулаковський П. М.* Острозька ординація: задум фундатора і практика функціонування // *Острозька давнина*. – Остріг, 2015. – Вип. 4. – С. 20-34; *Długosz J.* Podział latyfundiów Ostrogskich w r. 1621 // *Acta Universitatis Wratislaviensis: Historia*. – Wrocław, 1969. – Vol. 16, № 8. – С. 3-15; *Anusik Z.* Glosa do dziejów rodu książąt Ostrogskich: Tomasz Kempa, Dzieje rodu Ostrogskich, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2003, ss. 198 // *Przegląd Nauk Historycznych*. – Łódź, 2008. – R. 7, № 1. – С. 177, 178.

¹⁵ Зі згасанням чоловічої лінії князівського роду Заславських (1673) Острозька ординація відповідно до статуту (1618) мала перейти до Мальтійського ордену (Суверенного військового ордену госпітальєрів св. Іоанна Єрусалимського, лицарів Родосу і Мальти), на фінансування боротьби проти тиску ісламу та на захист південно-східних кордонів Речі Посполитої від турок і татар. Вже в липні 1673 р. коронний інститор підтвердив права Мальтійського ордену на управління маєтками Острозької ординації. Це дало підставу одному з членів, згодом командорів ордену Геронімові-Августинові Любомирському (1647-1706) з жешівської лінії роду претендувати на роль її опікуна. Магнат посилався на родинні зв'язки (його прабабка Софія Острозька була племінницею краківського каштеляна князя Януша Костянтиновича) і власну блискучу військову кар'єру. Паралельно боролася за ординацію матір останнього князя Заславського – Катажина з Собеських Радзивілл (1634-1694). Проте, у підсумку спадщина дісталась її дочці Теофілі-Людівіці Заславській (1654-1709), вдові краківського каштеляна Дмитра-Єжи Вишневецького (1631-1682). Лише 1775 р. в мальтійських лицарів з'явився шанс отримати грошову компенсацію: з окремих ключів ординації було утворено пріорат і 6 командорій, десята частина прибутків з яких надходила до канцелярії ордену. Див.: *Lange T. W.* Maltański epizod księcia Hieronima Lubomirskiego // *Limes: studia i materiały z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej*. – Rzeszów, 2010-2011. – № 3-4. – С. 9-14; *Стасюк О.* Проблема «Острозької ординації» в контексті російсько-мальтійських відносин другої половини XVIII – початку XIX ст. // *Українознавчі студії*. – Івано-Франківськ, 2012-2013. –

дації внесено до книг Люблінського трибуналу. Осереддям ординації було Дубно, яке належало князям Острозьким з кінця XIV ст. і де в подальшому містився її архів.

Вперше посідачами Дубна Любомирські стали 1683 р. Правнук Олександра Острозького Юзеф-Кароль Любомирський (бл. 1660-1702), на той час сандомирський староста, одружився зі спадкоємицею Острозької ординації княжною Теофілою-Людовікою Заславською (1654-1709), власницею Дубна з 1674 р. Ставши господарем близько 1000 сіл, Юзеф-Кароль Любомирський перетворився на одного з найзаможніших магнатів Речі Посполитої. Його статусу відповідав отриманий уряд великого коронного маршалка (1702). Проте, шлюб був розірваний 1696 р.¹⁶ Острозьку ординацію успадкував син подружжя Александер-Домінік Любомирський († 1720), який помер бездітним. Через шлюб його сестри Маріанни (1693-1729) з князем Павлом-Каролем Сангушком (1680-1750) ця спадщина перейшла до її чоловіка, а пізніше до єдиного сина – Януша-Александра Сангушка (1712-1775). Обтяжений боргами князь змушений був закласти одідичені маєтки своїм кредиторам, що врешті-решт призвело до ліквідації Острозької ординації.

За Кольбушовською¹⁷ трансакцією (1753)¹⁸, остаточно затвердженою сеймом лише 1766 р., Дубном володіла родина коронного підстоля, згодом брацлавського, київського воєводи Станіслава Любомирського (1704-1793)¹⁹

Вип. 13-14. – С. 182-191; *Pietrzak J.* Walka Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłowej o dobra ordynacji Ostrogskich // *Czasy nowożytne*. – Warszawa, 2013. – Т. 26. – С. 53-74.

¹⁶ *Pietrzak J.* Sprawa rozwodowa Teofili z Ostrogskich-Zasławskiej z Józefem Karolem Lubomirskim w latach 1695-1702 // *Klio: czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*. – Toruń, 2016. – Т. 39 (4). – С. 97-117.

¹⁷ Назва угоди походить від маєтку Кольбушова в Сандомирському воєводстві (тепер – повітовий центр Підкарпатського воєводства, Польща). Від 1616 (часу придбання маєткового комплексу зятєм князя Олександра Острозького Станіславом Любомирським) до 1720 р. Кольбушова належала Любомирським з вишницької лінії. Зі смертю Александра-Домініка Любомирського, на якому старша лінія магнатського роду припинилась (1720), маєтковий комплекс від єдиної спадкоємиці Любомирських з Вишничка Маріанни перейшов до її чоловіка Павла-Кароля Сангушка, батька восьмого ордината. Сангушки господарювали в Кольбушовій до 1753 р. Маєток дістався яновецькій лінії роду Любомирських, що походила від краківського воєводи Єжи-Домініка (бл. 1655-1727), і став центром їхнього маєткового комплексу (ключа). З першим поділом Речі Посполитої місто відійшло до Австрії. Див. *Piórek M.* Właściciele ziemscy Weryni i Kolbuszowej // *Rocznik Kolbuszowski*. – Kolbuszowa, 1986. – Nr 1. – С. 23-38.

¹⁸ Угоду восьмого острозького ордината, литовського маршалка Януша-Александра Сангушка з 12-ма впливовими магнатами-кредиторами щодо розподілу Острозької ординації на погашення князівських боргів було укладено 7 грудня 1753 р. До цього акта долучились різні лінії роду Любомирських. Про їхні частки див.: *Kowalski M.* Księstwa Rzeczpospolitej: państwo magnackie jako region polityczny. – Warszawa, 2013. – С. 174-175.

¹⁹ Коронний підстоля Станіслав Любомирський остаточно вступив у права власності на Дубно лише 1766 р. Розподіл Острозької ординації між кредиторами Януша-Александра Сангушка викликав обурення шляхти, яка вбачала в цьому порушення права. Активно чинив спротив коронний гетьман Ян-Клеменс Браницький (1689-1771). Ввівши 1754 р. до Дубна наймане (“компутове”) військо, гетьман доручив Анджею Мокроновському оборону фортеці.

зі пшеворської лінії роду. Станіслав одержав права власності й на Дубенський ключ²⁰ – 70 сіл і два міські поселення. Його територіальні надбання під час поділу Острозької ординації значно збільшились за рахунок успадкованих після бездітного брата маєтків²¹.

На прикладі Любомирських з Дубна простежимо взаємовпливи здобутого ними у XVII ст. магнатського статусу, розгалуження роду в XVII-XVIII ст., сімейних традицій на розвиток архівної мережі дому. У статті розкриємо особливості формування, історичну долю головного на українських землях родового (фамільного) архіву у Дубні (його функціонування припало на останні десятиріччя існування Речі Посполитої як єдиної держави).

Дубенський замок і його власники. Фундатором твердині, зведеної у 1489-1506 рр., був князь Костянтин Іванович Острозький (1460-1530); відомостей про вигляд стародавнього замку в XV ст. досі не виявлено. У 1498 р., за привілеєм великого литовського князя Олександра, Дубно перетворилось на місто, а 1507 р. отримало від короля Сигізмунда I магдебурзьке право. Збудовані князем Костянтином фортифікаційні споруди та інші топографічні елементи місцевості (рельєф, річка Іква) зробили Дубно неприступним для ворогів. Замок модернізували, за ініціативою краківського каштеляна Януша Острозького, на початку XVII ст.²² Відповідно до статуту ординації у ньому мала утримуватися залога у 270 вояків. За Любомирських на території дитинця у спеціально добудованій офіцині (флігелі), де розташована була адміністрація замку, зберігались надзвичайно важливі князівські документальні збірки, а головне, архів Острозької ординації.

Я.-К. Браницький спонукав короля запровадити тимчасову адміністрацію маєтків Острозької ординації. Тоді ж А. Мокроновський утворив і очолив коронний полк з її міліції. Облога Дубна тривала ще навесні 1758 р. Проте в серпні того року Станіславу Любомирському вдалось голодом і намовами змусити А. Мокроновського здати йому місто. Зі скасуванням тимчасової адміністрації (1758) коронний гетьман вдруге спробував відсторонити Станіслава Любомирського від управління маєтками. Ян-Клеменс Браницький закидав господарю Дубна недотримання прав орендарів (дрібної шляхти), “оселянювання” солтисів, змушення татар до еміграції через утиски тощо. Див.: *Szczygielski W. Stanisław Lubomirski h. Szreniawa (1704-1793) // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973. – Т. 18. – S. 51-52; Rostworowski E. Andrzej Mokronowski h. Bogoria (1713-1784) // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976. – Т. 21. – S. 587-588.*

²⁰ Дарчий запис на маєтки Дубенського ключа останнього острозького ордината Януша-Александра Сангушка київському воєводі див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДАК України). – Ф. 236, оп. 1, спр. 183.

²¹ Після померлого литовського підстоля Юзефа Любомирського († 1755) Станіслав успадкував одержані братом за Кольбушовською трансакцією (1753) міські поселення – Степань (тепер – селище міського типу Сарненського району Рівненської області) і Деражне (село Костопільського району Рівненської області) разом з 88 селами.

²² Попередні результати досліджень українських істориків і археологів фортифікаційних укріплень Дубенського замку див.: *Пиєничний Ю. Дубенський замок. Матеріали до характеристики добаєстійного періоду // Дубенський науковий вісник. Збірник наукових праць. – Рівне, 2017. – Вип. 1. – С. 29-43.*

Занедбаний за останнього острозького ордината Януша-Александра Сангушка Дубенський замок Любомирські модернізували. Будівництво розпочалося майже одразу з отриманням маєтку, але роботи були припинені до розв'язання проблеми з підтвердженням прав власності магната на місто і прилеглий ключ.

Визнання судом недієздатності київського воєводи через психічну хворобу (1770) спричинилося до родинного поділу його маєтностей²³. Дубно із замком перейшло у володіння молодшого сина – Міхала Любомирського (1752-1825), засновника дубенської гілки пшеворської лінії роду. Економічному піднесенню міста сприяло перенесення до Дубна славетних львівських контрактів²⁴ (1774)²⁵. За економічним значенням контрактів ярмарки відбивали тенденцію розвитку товарного виробництва і грошового обігу. Але загалом ця тенденція підпорядковувалась інтересам великих землевласників²⁶. До Дубна з'їжджалась заможна шляхта, тому Любомирські покладали на Дубенську резиденцію насамперед відпочинкову функцію – при замку існував театр; влаштовувались світські прийоми, вистави, концерти, феєрверки тощо. Син київського воєводи Міхал Любомирський 1781 р. двічі приймав короля Станіслава II Августа Понятовського. Для своєї родини і гостей власник маєтку збудував палац у стилі класицизму. Досі історики не дійшли єдиної думки щодо імені головного архітектора. Проте встановлено, що в завершенні образу палацу брали участь фахівці італійсько-швейцарського походження – королівський архітектор Доменіко Мерліні (1730-1797) і придворний архітектор Радзивіллів і Замойських Генрик Іттар (1773-1850). Характерною рисою подібних магнатських резиденцій у XVII-XVIII ст. було поєднання репрезентативних, відпочинкових, адміністративних і господарських функцій²⁷.

²³ Дарчий запис синам від київського воєводи на маєтку див.: ЦДІАК України. – Ф. 236, оп. 1, спр. 184. У 1776 р. внаслідок родинної угоди Рівне дісталось другому синові київського воєводи – Юзефу (1751-1817), генералу-лейтенанту коронних військ (1792), київському каштеляну (1790).

²⁴ Львівські контракти – великі з'їзди шляхти на ярмарки, де укладали угоди (контракти) на купівлю, продаж і оренду маєтків, угоди щодо продажу продуктів фільваркового господарства, оформляли кредитні операції (застава маєтків, грошові позики), родинні майнові справи (шлюбні договори, сплата посагу, заповіти) тощо. Розпочинались у січні й тривали кілька тижнів. Див.: *Задорожний В.С.* Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – Львів, 1989. – С. 105.

²⁵ Судячи з книги надходжень документів, яку провадив Дмитро Меньшов, у колекції Київського відділу Імператорського Російського військово-історичного товариства був документ з архіву Любомирських про тимчасове перенесення міських Хрещенських ярмарків з Дубна до Луцька (1791). Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф. 3806, оп. 1, спр. 49. – № 971-976. Остаточню ярмарки були перенесені до Кисва (1797).

²⁶ *Задорожний В.* Львів – центр ремесла і торгівлі середньовічної України і Європи // Середньовічна Європа: погляд з середини XX ст.: Матеріали наукової конференції. Чернівці, 16-18 березня 2000 р. / Ред. Я. Ісаєвич. – Чернівці, 2000. – С. 233-237.

²⁷ Потужні фортифікації та сусідство міста не дали можливість Любомирським повністю

Репрезентативну функцію Дубна як центру Острозької ординації підтверджувала наявність у замку архіву Острозької ординації, колекцій творів мистецтв колишніх господарів. За угодою, укладеною братами під час родинного поділу (1776), головний архів Любомирських надалі мав зберігатись у Дубні. Основу збірки становили документи згаслих у XVII ст. князівських династій Острозьких, Заславських, Збаразьких, а також їхніх спадкоємців – Ходкевичів, Любомирських, Вишневецьких, Сангушків та інших. Представники названих родів пов'язані були матримоніальними і майновими стосунками.

З ліквідацією Речі Посполитої багато хто з володарів замків на українських землях (як-от Сангушки, Любомирські, Радзивілли, Чарторийські) змушені були або позбутися їх, або продати російському уряду. До подібних кроків мали вдатися чи то через участь окремих представників названих родів у польському національному русі чи то внаслідок русифікаторської політики царату на території т. зв. Південно-Західного краю (Волинської, Київської і Подільської губерній).

На відміну від інших, Дубно об'явили банкрутом і продали на публічних торгах через картярські борги господарів – Юзефа (1785-1870), сенатора Королівства Польського у 1825-1831 рр., і його сина Марцелія (1810-1869) Любомирських. Питання про продаж маєтності через борги батька постало раніше 1844 р., що засвідчує, зокрема, звернення Марцелія до російських властей²⁸. Юзеф Любомирський мав намір запропонувати російському уряду використати укріплення замку як фортецю. Реалізації задуму 1845 р. всіляко сприяв генерал від інфантерії Олександр Нейдгардт (Нейдгардт)²⁹. Проте, відраджений з цією метою до Петербурга Марцелій, намагаючись розрахуватися з картярськими боргами, всупереч волі батька, продав маєток уральському заводчику Яковлеву, попередньо одержавши аванс. Лише завдяки втручання імператора Миколи I, з яким дружина господаря Ядвіга з Яблоновських (1819-1894) була в добрих стосунках, Дубно вдалось на якийсь час залишити у володінні Любомирських.

реалізувати модерну резиденцію у Дубні. *Baranowski A.J. Rezydencje rodów książęcych na Wołyniu // Niepodległość i Pamięć. – Warszawa, 2008. – № 27. – S. 31-47.*

²⁸ «Прошеніє» Марцелія Любомирського на ім'я міністра державного майна Павла Кисельова датоване 9 травня 1844 р. Див.: *Archiwum Państwowe w Lublinie* (далі: APL). – *Zespół 79. Archiwum Lubomirskich w Dubnie. – Sygn. 29, s. 3-4.*

²⁹ *Lubomirski J. Historia pewnej ruiny. Pamiętniki 1839-1871 / Tłum. T. Evert, wstęp i komentarz J. W. Gomulicki. – Warszawa, 1975. – S. 443.* Вочевидь, йдеться про генерала від інфантерії Олександра Івановича Нейдгардта (1784-1845). Генерал-квартирмейстер Генерального штабу у 1830-1834 рр. З грудня 1830 р. до 1832 р. очолював Корпус топографів. Генерал брав участь у воєнних діях російської армії на кордоні з Царством Польським з метою придушення польського Листопадового повстання; виконував обов'язки начальника штабу діючої армії. У січні 1845 р. був призначений членом Військової ради. Помер 26 серпня того року. Див. https://w.histrf.ru/articles/article/show/nieidgardt_alieksandr_ivanovich

Врешті-решт, власницею маєтку у 1869 р. стала княгиня Єлизавета Олександрівна Барятинська (1826-1904). Її родина придбала місто разом з замком, архівом, бібліотекою, колекціями у Юзефа-Максиміліана (1839-1911), сина Ядвіги з Яблоновських і Марцелія (останній емігрував до Великої Британії після оголошення банкрутства). Син повторив долю батька й діда. Вийшовши до Відня, згодом мешкав у Франції³⁰. Нові господарі Дубна вмиць позбулися занедбаного замку, продавши його російському військовому відомству. З 1875 р. у перлині колишнього палацу Любомирських – бальній залі – містилась полкова церква. На початку ХХ ст. у замку був розквартирований 41-й Селенгінський піхотний полк.

З російськими військовими пов'язана подальша доля документів з колишнього Дубенського архіву Любомирських³¹.

Історія надходження документів Дубенського архіву в Київ. Характеристика виявлених джерел. Восени 1907 р. в Петербурзі було створене Імператорське Російське військово-історичне товариство (далі: ІРВІТ)³². Згідно зі статутом воно мало на меті насамперед пропагандистські цілі – прославлення «сили російської зброї» та популяризацію військово-історичних знань. У великих містах, центрах військових округів і місцях дислокації військових гарнізонів були створені відділи товариства. У 1909 р. офіційно один з них відкрився у Києві (далі: Відділ)³³.

³⁰ Останній в роду власник Дубна Юзеф-Максиміліан Любомирський написав французькою мовою спогади («Memoires 1839-1869. Histoire d'une ruine»), в яких згадує й фамільну резиденцію. Мемуари вийшли друком 1911 р., вже після смерті автора. У статті посилаємось на польське видання: див. прим. 29.

³¹ Вперше історію виявлення документів з колишнього архіву Любомирських у Дубні висвітлила в дисертаційному дослідженні Катерина Климова. Проте джерелознавчий аналіз документів, їх інформативний потенціал не було зроблено, оскільки це не відповідало основній меті та науковим завданням її дисертаційного дослідження. Див.: *Климова К.І.* Наукова діяльність Київського відділу Імператорського російського Воєнно-історичного товариства (1908-1914): Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Київ, 1995. – 207 с.

³² Офіційна назва товариства російською мовою: «Императорское Русское военно-историческое общество»; термін «императорский» у даному випадку свідчив про найвищий статус наукового товариства. Адаже статут Товариства був затверджений імператором Миколою II, який формально став його почесним головою. Відповідно до пункту 3 статуту «Общество состоит вне политики и в своей деятельности подчиняется всем существующим узаконениям и распоряжениям правительства». Остаточну редакцію статуту див.: № 29965 – Январа 12 [1908 г.] Высочайше утвержденный устав Русского военно-исторического общества // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – Санкт-Петербург, 1911. – Т. 28: 1908 год. – Отд. 1: № 29944-31329. – С. 15-18. У Російській імперії діяли лише чотири наукові товариства з аналогічним статусом – військово-історичне, історичне, географічне та Православне палестинське.

³³ Канцелярія та архів Відділу були розташовані у колишньому будинку Київського місцевого правління Червоного Хреста, на перехресті вулиць Микільська (тепер – вул. Івана Мазепи) та Московська (тепер – вул. Московська, 1/2).

Залучення керівництвом товариства військовиків, урядовців і широкої наукової громадськості (зокрема, представників київської професури), які мешкали або служили на території Київського військового округу³⁴, сприяло науковому потенціалу проваджених досліджень. Зокрема, військові зацікавились історією фортифікаційних споруд Волині. Їх увагу привернули замки князів Острозьких в Острозі та Дубні. Неналежна джерельна база дослідження спонукала членів Відділу звернутися по допомогу до колишніх господарів, представників відомих аристократичних родів.

Інтерес керівництва ІРВІТ до приватних архівних збірок постав з наукових завдань цієї громадської наукової інституції. Адже знаходження історичних першоджерел або “згадок про такі, що раніше не досліджувалися”, було одним з основних завдань Відділу³⁵.

Влітку 1910 р. керівництво Відділу вело перемовини з Управлінням волинських маєтків графині Єлизавети Володимирівни Шувалової³⁶, уродженої Барятинської³⁷, щодо передачі в Київ виявлених членом товариства документів Любомирських з Дубна³⁸.

Адже в червні 1910 р., за дозволом адміністрації (не залучаючи працівників Дубенської економії), зі змістом збірки ознайомився штабсротмістр Михайло Бакулін³⁹. «Величезний архів», за його свідченням, перебував у

³⁴ Функціонування Відділу поширювалося на губернії, які входили до Київського військового округу: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Харківську, Чернігівську, Курську, а також Хотинський повіт Бессарабської губернії.

³⁵ ЦДІАК України. – Ф. 1196, оп. 1, спр. 8; *Иконников В. С.* Задачи Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества // Военно-исторический вестник. – Киев, 1909. – С. 8.

³⁶ У Державному архіві Рівненської області зберігається фонд 170: Управління волинськими маєтками графині Єлизавети Володимирівни Шувалової в м. Дубно (122 од. зб., 1809-1927 рр.). Документи стосуються здебільшого Дубенського маєтку графині. Див.: Державний архів Рівненської області. Путівник. – Т. 1: Фонди періоду до вересня 1939 року. – Рівне, 2011. – С. 78.

³⁷ Єлизавета Володимирівна Шувалова (1855-1938), донька генерал-ад'ютанта, обершталмейстера князя Володимира Івановича Барятинського (1817-1875) та княгині Єлизавети Олександрівни, уродженої Чернишової (1826-1904), власниці Дубна з 1869 р. Успадкувавши від матері Дубно, графиня мешкала переважно в Петербурзі. Вийшла заміж (1875) за флігель-ад'ютанта графа Павла Петровича Шувалова († 1902). У материнській лінії граф був онуком Ольги Потоцької з тульчинської лінії відомого магнатського роду. Родинний фонд Шувалових зберігається в Російському державному історичному архіві (ф. 1092). У ньому три архівні справи присвячено благодійницькій діяльності Єлизавети Шувалової у Дубні.

³⁸ ЦДІАК України. – Ф. 1196, оп. 1, спр. 39, арк. 105-106 зв., 115.

³⁹ Бакулін Михайло Федорович (1875-1919?) – член Київського відділу ІРВІТ, особисто вивчав приватні збірки шляхти на Волині і Полтавщині для архіву і музею Відділу. Закінчив Єлисаветградське кавалерійське юнкерське училище (за 2-м розрядом). Дослужився від штабсротмістра 10-го гусарського Інгерманландського полку (1907), ад'ютанта командувача Київського військового округу (1909) до полковника (1915), ад'ютанта Головнокомандувача армій Південно-Західного фронту (1915) Миколи Іванова. Учасник російсько-японської (1904-1905; поранений, контужений) і Першої світової війн. Нагороджений орденами. У лютому 1916 р. був переведений до 14-го гусарського Мітавського полку в званні полковника.

розпорошеному стані. У листі від 15.06.1910 р. офіцер так охарактеризував віднайдені документи: «цікаві справи польських військ, прикордонне листування XVIII ст., пергаменти, грамоти тощо»⁴⁰. Михайло Бакулін вважав цю збірку надзвичайно ваговою для Відділу. Погодившись на перевезення у Київ, Єлизавета Шувалова просила керівництво у разі публікації надати примірник у сімейну бібліотеку.

У Відділі документи Любомирських були внесені до книги надходжень⁴¹, яку вів Дмитро Меньшов⁴². На жаль, фрагмент книги (від № 1 до № 574), до якого вони записані, втрачено. Прив'язку до нумерації в книзі засвідчують цифрові позначки чорнилом на зворотах документів⁴³. Іншою особливістю оформлення джерел у колекції або діловодстві Відділу, як зауважила дослідниця Катерина Климова, були спеціальні етикетки, наклеєні згори на початку аркуша. Проте більшість з них вже втрачено.

Джерельну базу дослідження становлять фонди колекції і діловодства Відділу у ЦДІАК України⁴⁴. Папери Любомирських з Дубна почасти представлені також у родовому фонді (подібні випадки зазначено в посиланнях до статті).

Одружився з Єлизаветою Довбишевою, одноутробною сестрою колишнього полтавського віце-губернатора (1896-1901), орловського губернатора (1902-1906) Костянтина Балясного († 1917). Розстріляний більшовиками влітку 1919 р. Див.: *Черкаська Н.* Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу Російського військово-історичного товариства // *Український археографічний щорічник*. – Київ, 2018. – Вип. 21-22. – С. 64.

⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф. 1196, оп. 1, спр. 39, арк. 96 зв.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 3806, оп. 1, спр. 49, арк. 1-60.

⁴² Меньшов Дмитро Петрович (1855-1918) – військовий історик, архівіст, громадський діяч. Член Ради, голова Розпорядчого комітету, товариш голови Архівно-бібліотечної комісії і хоронитель наукового архіву Київського відділу ІРВІТ. Автор численних публікацій в часописі товариства — «Военно-историческом вестнике», а також у виданнях «Русский архив», «Русская старина». Учасник російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Після закінчення Миколаївської артилерійської академії (1882) служив у Харківському, з 1889 р. – Київському військових округах. З 1908 р. – начальник Київського окружного артилерійського складу, генерал-майор. Батько української історикині, археографа Наталії Полонської-Василенко. Див.: *Кальницький М., Федорова Л.* Московська вулиця, 30 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pamyatky.kiev.ua/streets/moskovska-vul/sadiba-sudovogo-dvoru-kiyevo-echerskoyi-lavri-1897-v-yakiy-prozhivali-menshov-d-p_-polonska-vasilenko-n-d

⁴³ Зміст документів латинською, німецькою, французькою, польською мовами у книзі надходжень не розкривався. При визначенні видів джерел, написаних польською мовою, упорядник обмежувався характеристикою: “документ” або “документ з печаткою”. Подекуди лише відтворено польські написи (наприклад: “rowinny raport”) або хибно перекладено російською (“отношение”), без визначення адресатів тощо. Більш докладними є заголовки до документів російською мовою.

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1196: Київський відділ Російського військово-історичного товариства. – Оп. 1. – 212 спр. (У цьому фонді разом з діловодними паперами товариства 1908-1919 рр. зберігаються також документи, датовані 1760-1912, 1924-1925 рр. з колекції); ф. 1392: Колекція документів, зібраних Київським відділом Російського військового історичного товариства. – Оп. 1. – 105 спр. (Фонд колекції Відділу містить документи за 1521, 1559, 1579, 1627, 1645, 1682, 1695-1849, 1908-1910 рр.).

Характеризуючи наявні в Києві документи колишнього магнатського архіву, виокремлюємо такі групи джерел: матеріали до історії родів князів Острозьких і Любомирських, їхніх шлюбних партнерів і маєтків Острозької ординації; джерела до історії латифундій Любомирських, у тому числі зі «спадщини» Конецпольських; військові акти періоду поділів Речі Посполитої; службова і родинна кореспонденція Любомирських. За хронологічною ознакою документи з Дубна в колекції Відділу датувалися серединою XIV – серединою XIX ст., але за обсягом переважали папери XVIII ст. На сьогодні найдавніші з них походять з XVI ст.

Факт функціонування у Дубні головного архіву підтверджували папери представників різних ліній роду – вишницької, жешівської, ланцутської, яновецької, а також дубенської, рівненської і дубровенської гілок пшеворської лінії Любомирських. Науково-історичну привабливість збірки посилює магнатський статус господарів, наявність документів їх найближчого оточення. Надто в разі воєнної небезпеки довколишня шляхта також переховувала власні архівалиї в Дубенському замку.

Слід зауважити, що ІРВІТ цікавили насамперед джерела військово-історичної проблематики. Тому документи, які характеризували права власності або господарську діяльність князів Острозьких⁴⁵ і їхніх спадкоємців, Сангушків і Любомирських⁴⁶, потрапили до Відділу лише в незначній кількості. Колекціонування подібного роду джерел не відповідало завданням наукового товариства. Майново-правові або майново-господарські стосунки власників Дубна з Коронним скарбом, орендарями маєтків, підданими, сусідами, родичами, представлені в матеріалах численних судових процесів Любомирських, фрагментарно відклались у колекції Відділу⁴⁷. Серед найдавніших документів князів Острозьких у Дубні (судячи з помітки архіваріуса Любомирських, зберігались у першому фасцикулі) згадаймо, наприклад, декрет 1583 р. у судовій справі між київським воєводою, маршалком Волинської землі Костянтином Острозьким, подільським старостою (1572-1588) Миколаєм Бжеським і снятинським старостою (з 1576 р.) Миколаєм Язловецьким († 1595) щодо люстрації маєтку Nowy Gród (адміністративно-територіальну прив'язку географічного об'єкта в документі не зазначено)⁴⁸. До спадкоємців князя Олександра Острозького і його зятя краківського воєводи Станіслава Любомирського позивалися нащадки королівського полковника Олександра Зборовського († 1636) стосовно наїзду на маєток, успадкований останнім від батька, Самуеля Зборовського (1520-1584), коро-

⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф. 1392, оп. 1, спр. 101, арк. 1-2.

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3806, оп. 1, спр. 49. – № 971-977, 1014. Зміст лише деяких втрачених документів зафіксовано в книзі надходжень Д. Меньшова.

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф. 1392, оп. 1, спр. 10.

⁴⁸ Там само. – Спр. 101, арк. 1-2 зв.

лівського ротмістра, козацького гетьмана, страченого за наказом короля (матеріали судового процесу не повністю представлені в колекції)⁴⁹.

Враховуючи високий соціальний статус власників Дубна, в головному архіві зберігались документи щодо маєтків, розташованих на великому географічному обширі. Так, у другій половині XVIII ст. господарем Дубна був брацлавський, київський воєвода, коронний підстолий Станіслав Любомирський (1704-1793), найзаможніший у Речі Посполитій землевласник, який претендував на польську корону (1764). Станом на 1770 р., коли він був визнаний недієздатним, у його руках ще залишалось 31 місто, 738 сіл з щорічним прибутком 2 919 641 зл. пол.⁵⁰

У Київському воєводстві Станіславові Любомирському належав, зокрема, маєтковий комплекс з центром у містечку Сміла⁵¹. З першої половини XVII ст. Смілянщиною володіли Конєцпольські. Після смерті бездітного серадзького воєводи Яна-Александра Конєцпольського (1635-1719) права власності перейшли до його родичів Валєвських⁵². Успадковані ними маєтки були розташовані у Подільському, Брацлавському, Волинському, Київському та інших воєводствах Речі Посполитої. Спадщину Яна-Александра Конєцпольського придбав, вдавшись до фінансової афери, через підставну особу, коронний обозний Єжи-Александр Любомирський (1669-1735)⁵³.

У 1738 р. внаслідок родинного поділу між братами Станіславом (1704-1793) і Юзефом (†1755) Любомирськими маєтковий комплекс успадкував коронний підстолий Станіслав Любомирський. У XVIII ст. він складався зі Смілянського, Мліївського, Радивонівського (або Жаботинського), Вільшанського, Городищенського, Шполянського і Лебединського ключів⁵⁴.

Ще за Конєцпольських свої права на Мліївський і Жаботинський ключі доводили Яблоновські, які неодноразово підкріпляли домагання вій-

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф. 1392, оп. 1, спр. 14.

⁵⁰ *Szczygielski W.* Lubomirski Stanisław h. Szreniawa (1704-1793). – S. 50.

⁵¹ У наш час Сміла – районний центр Черкаської області.

⁵² Спадкоємцями Яна-Александра Конєцпольського стали Франциск і Александр Валєвські – сини Зигмунта († 1716) і Маріанни Конєцпольської. Батько Яна-Александра – бельгійський воєвода, коронний хорунжий Кшиштоф Конєцпольський – і дід Маріанни серадзький воєвода Ян Конєцпольський († 1661) – були рідними братами. Старший зі синів Маріанни Франциск Валєвський († 1745) продав успадковані в Київському воєводстві маєтки Конєцпольських. Див.: *Kobierecki M.* Genealogia rodu Walewskich herbu Kolumna w XVI-XVIII w. // *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica.* – Łódź, 2001. – T. 72. – S. 125-126.

⁵³ Єжи-Александр Любомирський був коронним обозним у 1703-1729 рр., з 1729 до 1735 р. – сандомирський воєвода. Батько Станіслава і Юзефа Любомирських.

⁵⁴ Назви маєткових комплексів у Київському воєводстві утворено за назвами їх центрів (далі у дужках подаємо сучасний адміністративно-територіальний поділ) – відповідно: Мліїв (у наш час – село Городищенського району Черкаської області), Жаботин (у документах трапляється назва Радивонів, Радивонівщина – за часів Київської Русі місто Радивонів, зруйноване за Менглі-Герєя; згодом на місці «урочища Радивонів» постав Жаботин; у наш час – село Кам'янського району Черкаської області), Вільшанка (райцентр Кіровоградської області), Городище (райцентр Черкаської області), Шпола (місто, райцентр Черкаської області) і Лебедин (село Шполянського району Черкаської області).

ськовою силою. За угодою з батьком Станіслава коронним обозним Єжи-Александром Любомирським, Яблонівські здобули Жаботинський ключ. Мліїв з прилеглими селами залишився у Любомирських⁵⁵. А втім, конфлікти щодо прав власності на Жаботинський ключ з Яблонівськими тривали і за господарювання онуків коронного обозного⁵⁶.

Станіслав Любомирський поділив Смілянщину на комплекси маєтків, ключі або т.зв. губернії⁵⁷. Центр однойменної губернії містечко Сміла отримало магдебурзьке право (11.03.1773 р.) від короля Станіслава II Августа (королівський універсал був облятований у Житомирському гродському суді 3.06.1773 р.)⁵⁸.

До Києва потрапили документи, що висвітлювали повсякдення маєтностей Любомирських, розташованих на південно-східному прикордонні Речі Посполитої. Смілянщина потерпала від наїздів козацьких загонів з Січі, а через близькість до Чорного лісу – і від гайдамаків. Завдані ними матеріальні збитки, паніка серед населення, що супроводжувала наїзди гайдамаків, їхня жорстокість стосовно поляків спонукали власників і адміністрацію маєтків звертатися зі скаргами до російських властей, а головне – до Коша Війська Запорозького низового і керівництва Нової Сербії⁵⁹. Наукова значущість виявлених у Дубні документів Любомирських для вивчення історії гайдамаччини, колонізації південноукраїнських земель у XVIII ст.⁶⁰ є неспростовною, тому ці джерела потребують особливого вивчення⁶¹.

⁵⁵ *Rulikowski E.* Smiła // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1889. – Т. 10. – С. 881.

⁵⁶ Відгомін цих конфліктів надібуємо в листуванні Яблонівських і Любомирських у Львові. Див., наприклад: Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі: ЛННБ). – Відділ рукописів. – Ф. 5, ч.1, од. зб. 6729, арк. 9, 13 тощо.

⁵⁷ Термін «губернія» для магнатських маєткових комплексів був досить поширеним. Його також використовували князі Острозькі і їхні спадкоємці Сангушки.

⁵⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (далі: АЮЗР). – Ч. 5, т.1. – Киев, 1869. – С. 426-428.

⁵⁹ Нова Сербія – адміністративно-територіальна одиниця і військовий округ на Правобережній Україні у 1752-1764 рр. Створено за наказом російської імператриці Єлизавети Петрівни з метою залучення слов'янських переселенців з Австрії для освоєння південноукраїнських земель, поширення впливів російської адміністрації на козацьку старшину та охорони кордонів Російської імперії.

⁶⁰ Інтерес Київського відділу ІРВІТ до процесів слов'янської колонізації південноукраїнських земель у XVIII ст. виявився в публікаціях на сторінках «Военно-исторического вестника». Див.: *Загоровский Е.* Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке // Военно-исторический вестник. – Киев, 1912. – Кн. 1. – С. 87-97; кн. 4. – С. 125-148; 1913. – Кн. 1. – С. 63-85.

⁶¹ Документи Дубенського архіву з колекції Відділу комплексно досі спеціально не вивчалися. Докладніше їх проаналізовано в нашій статті: *Черкаська Н.* Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу Російського військово-історичного товариства // Український археографічний щорічник. – Київ, 2018. – Вип. 21-22. – С. 31-66.

Любомирські володіли Смілянщиною з 1725 до 1787 р., коли змушені були її продати князю Григорію Потьомкіну⁶², в обмін на його білоруські маєтки з центром у Дубровні⁶³.

Документи колишніх господарів Смілянщини Конецпольських у незначній кількості надійшли до колекції Відділу (принаймні дотепер їх збереглося обмаль). Фрагментарно представлено, наприклад, джерела до історії Барського староства, яким після Конецпольських володіли представники жешівської лінії Любомирських. Згодом документи опинились у Дубні.

Тут варто нагадати, що родина коронного підстоля, пізніше брацлавського, київського воєводи Станіслава Любомирського остаточно вступила у права володіння Дубном тільки після 1766 р. Але улюбленою волинською резиденцією магната, так само, як за життя його батька, сандомирського воєводи Єжи-Александра⁶⁴, залишалось Рівне. Його коронний підстолий успадкував у 1738 р.

⁶² Архівалії стосовно угоди і розрахунків з князем Г. Потьомкіним згодом зберігались в архіві Любомирських у Крушині (див. прим. 100 у нашій статті). Частина з них потрапила в Оссолінеум. Наприклад, реєстр (сумарій) документів з Крушини див.: ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф. 5, ч. 1, од. зб. 6091 тощо.

Придбання прикордонних маєтків Франциска-Ксаверія Любомирського князем мало насамперед забезпечити Чорноморський флот корабельним лісом. Цю фінансову оборудку Г. Потьомкін оцінював також з огляду на реалізацію власних пропозицій імператриці щодо укладання російсько-польського дипломатичного союзу, спрямованого на послаблення впливів Пруссії в Речі Посполитій: “В том виде и покупка имени Любомирского учинена, дабы, сделавшись владельцем, иметь право входит в их дела [поляков – *Н.Ч.*] и в начальство военное”. Див. лист від 25 грудня [1787 р.] і коментар упорядника: 824. Г. Потемкин – Екатерине II // Екатерина Вторая и Г. А. Потемкин. Личная переписка (1769-1791) / Изд. подготовил В. С. Лопатин. – Москва, 1997. – Серия «Литературные памятники». – Режим доступу: <https://www.rulit.me/books/ekaterina-vtoraya-i-g-a-potemkin-lichnaya-perepiska-1769-1791-read-43994-81.html>

Про долю маєтності за часів князя Григорія Потьомкіна та його спадкоємців див.: *Маринівський Ю., Удовик І.* Документи про Смілянську маєтність (Смілянщину) Г.О. Потьомкіна (1787-1796/1797): ще одне трактування // Архіви України. – Київ, 2008. – Вип. 5-6. – С. 96-127; *Удовик І.* Доля Смілянського маєтку князя Г.О. Потьомкіна-Таврійського (1791 р. – першій половині XIX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць. – Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2010. – Вип. 18. – С. 25-31; *Пивовар А.В.* Відомості про склад смілянських маєтностей Г. Потьомкіна на час їх придбання у 1787 році [Електронний ресурс] // Алфавіти поселень “київських” повітів Вознесенського намісництва 1796 року. – Київ, 2011. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistSources/Voznesl796/Appendices/Smila1787.html>

⁶³ Від назви маєтку походила дубровенська гілка пшеворської лінії Любомирських, до якої належали нащадки першого з роду власника, Франциска-Ксаверія (1747-1819).

⁶⁴ Рівне разом з іншими маєтками у Волинському воєводстві було придбане Єжи-Александром Любомирським у спадкоємців Яна-Александра Конецпольського 1723 р. Місто дісталось Конецпольським у 1640-х роках як посаг за Іоанною-Барбарою Замойською († 1653), дружиною Александра Конецпольського (1620-1659), коронного хорунжого, згодом сандомирського воєводи. Конецпольські володіли містом до 1719 р. Через те, що Рівне потерпало від наїздів татарського і козацького військ, шведів і росіян, вони не мешкали в замку.

Отже, нема нічого дивного, що одержані через підставну особу від спадкоємців бездітного Яна-Александра Конецпольського – братів Валевських – документи з архіву Конецпольських за Любомирських зберігались у волинській садибі родини. Впорядкування архіваліїв Конецпольських у Рівному доручено було особистому секретареві Станіслава Любомирського – Александрові-Павлові Заторському (1722-1752). Цю посаду він, вочевидь, отримав завдяки своєму покровителю – Юзефові-Анджею Залуському (1702-1774), на той час коронному референдарю, співзасновнику першої польської публічної книгозбірні – Бібліотеки Залуських (1747-1797). Про завершення праці над впорядкуванням архіву Конецпольських у Рівному Заторський повідомив свого патрона у новорічному листі від 17.12.1748 р.⁶⁵

Александр-Павел Заторський, який писав під псевдонімом *Laupri Traskosy* (*Traskoshy, Traskosi*) або *Podgórzanin*, належить до грона діячів польської культури, майже забутих у наступні сторіччя⁶⁶. Слід зазначити, що Станіслав Любомирський вже у 1740-х роках перетворив Рівненський замок у центр мистецтв, запрошуючи на службу музикантів, літераторів, художників. Майже водночас із Александром-Павлом Заторським у нього служив учень Йоганна-Себастьяна Баха, музикант, композитор, теоретик музики Йоганн-Філіп Кирнбергер (1721-1783)⁶⁷.

Станіслав Любомирський підтримав справу батька стосовно перебудови резиденції на бароковий замок (роботи тривали з 1723 р.). Його розбудова точилася й за наступних господарів. Зокрема, за другого сина київського воєводи – Юзефа (1751-1817), генерала-лейтенанта коронних військ (1792), київського каштеляна (1790).

Велике значення для шляхти мали документи на підтвердження прав власності та достоїнств роду (надання титулів, урядів). Отож головний архів

⁶⁵ *Klimowicz M. Materiały do biografii A. P. Zatorskiego // Archiwum Literackie. – Wrocław, 1960. – Т. 5: Miscellanea z doby Oświecenia / Red. nauk. K. Budzyk, T. Mikulski, S. Pigoń. – S. 17.*

⁶⁶ Проживши лише 30 років, А.-П. Заторський залишився в історії літератури як автор першого роману про кохання в листах (щоправда, твір вийшов друком у 1767-1768 рр., після смерті автора). Його поверненню з забуття сприяли публікації історика літератури Мечислава Климовича наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років. Див.: *Klimowicz M. Narodziny romansu listownego w literaturze polskiej XVIII wieku // Pamiętnik Literacki. – Wrocław, 1958. – Z. 4. – S. 389-431.* З сучасних праць, присвячених творчості письменника, згадаймо статтю Агати Рочко. Див.: *Roćko A. «Uwagi do zupełnego zabierających się w stan małżeński szczęścia służące...» – osiemnastowieczny poradnik byłego pijara, Aleksandra Pawła Zatorskiego. Próba wyzwolenia czy tradycja? // Napis: pismo poświęcone literaturze okolicznościowej i użytkowej. – Warszawa, 2009 – S. 47-59.*

⁶⁷ У 1740-х роках Й.-Ф. Кирнбергер служив при магнатських дворах, як-от пйотрковського гродського старости Юзефа Понінського (Ченстохова), коронного підстоля Станіслава Любомирського (Рівне), подільського воєводи Вацлава Жевуського (Підгірці). Див.: *Paczkowski S. Polish style in the music of Johann Sebastian Bach / Transl. P. Szymczak. – Lanham, 2017. – P. 302, notes 78.* Й.-Ф. Кирнбергеру належить ідея видання хоралів Й.-С. Баха, викуплених ним у спадкоємців композитора. Видання хоралів за його редакцією вийшло вже після смерті Й.-Ф. Кирнбергера.

Любомирських не був винятком – у ньому містились акти римських пап, імператорів Священної Римської імперії, універсали, грамоти польських королів і великих литовських князів⁶⁸. Давні документи Любомирських, вилучені Михайлом Бакуліним у Дубні, датовано 1368 та 1376 рр.⁶⁹ Дмитро Меньшов зареєстрував у книзі надходжень грамоти і універсали з XIV до XVIII ст. До цієї групи документів належали також листи російських імператорів, як-от Петра I⁷⁰, Катерини II⁷¹, офіційні розпорядження російської місцевої адміністрації на приєднаних територіях, пропозиції місцевої шляхти⁷² тощо. Оскільки не виявлено вказівок про місце попереднього зберігання, розглядаємо їх як складову головного архіву Любомирських.

У Київ передали генеалогічні матеріали, документи приватного характеру – родинне листування⁷³ тощо – загалом близько 100 джерел до історії роду Любомирських⁷⁴.

Віднайденими у Дубні джерелами зацікавився тогочасний власник Рівного Станіслав Любомирський (1838-1918) з пшеворської лінії⁷⁵. Керівництво Відділу мало намір обміняти матеріали до історії роду на документи з архіву у Рівному, що становили для керівництва ІРВІТ фаховий інтерес⁷⁶. Йшлося, зокрема, про гетьманські накази («ordynanse») XVII-XVIII ст., матеріали (з 1752 р.) Пішого полку польної коронної булави (існував у 1726-

⁶⁸ Деякі давні документи власники Дубенського замку надали польським колекціонерам і публікаторам джерел Александру Пшездзецькому та Міхалу Грабовському, див.: *Zródła do dziejów polskich*. – Wilno, 1843-1844. – Т. 1-2.

⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3806, оп. 1, спр. 49. – № 615, № 619. У книзі примітка Д. П. Меньшова: “очень изорванный и загрязнённый; на обороте пометка: *Anno 1368*”.

⁷⁰ Відомо, наприклад, про охоронний лист російського царя дружині коронного гетьмана Героніма-Августина Любомирського з жешівської лінії роду Констанції з дому Бокум († 1707), наданий під час відвідування Дубна 1705 р. Намагаючись заручитись підтримкою місцевої шляхти в боротьбі зі шведським королем Карлом XII у Північній війні, Петро I обіцяв охороняти її права.

⁷¹ ЦДАВО України. – Ф. 3806, оп. 1, спр. 49. – № 1094.

⁷² ЦДІАК України. – Ф. 1392, оп. 1, спр. 23, арк. 1-2. – *Позначка Відділу на звороті*: № 165.

⁷³ ЦДАВО України – Ф. 3806, оп. 1, спр. 49. – № 1083; ЦДІАК України. – Ф. 1392, оп. 1, спр. 42, арк. 1-3. – *Позначка Відділу*: № 60.

⁷⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1196, оп. 1, спр. 39, арк. 96 зв.

⁷⁵ Власник міста був нащадком київського каштеляна, генерала-лейтенанта коронних військ Юзефа Любомирського (1751-1817). Батьки Станіслава – композитор Казимир-Анастасій Любомирський (1813-1871), автор 60 музичних композицій, і Зінаїда Голинська (1820-1893). Станіслав був одружений (1868) з Вандою Любомирською (1841-1910), донькою Адама Любомирського (1812-1873) з жешівської лінії роду та Кароліни Понінської (1818-1890), онуки коронного підскарбія Адама Понінського. Історію архіву та родинні зв'язки великого коронного підскарбія Адама Понінського та Любомирських розглянуто в нашій статті: *Черкаська Н. З історії Чуднівського архіву Жевуських // Український археографічний щорічник*. – Київ, 2013 – Вип. 18. – С. 7-23.

⁷⁶ Частина військово-історичних матеріалів Любомирських збереглася дотепер. Див., наприклад, листування шефа регіменту Острозької ординації, генерала-лейтенанта коронних військ Міхала Любомирського, власника Дубна, з родинного архіву у Рівному: ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф. 5, ч. 1, од. зб. 6730; 6738/II тощо.

1789 рр., згодом 8-й піший полк); джерела про залогу Кам'янця-Подільського (1752-1753); рапорти гарнізону в Полонному⁷⁷ з 1767 р., списки («rang-lista»)⁷⁸ Пішого полку імені Потоцьких з 1789 р.⁷⁹, рапорти Пішого Острозького полку 1794 р. тощо⁸⁰. Документи в Рівному стосувались також військової служби коронного надвірного підкоморія, краківського воєводи Єжи-Домініка Любомирського (1656-1727), його сина, генерала-лейтенанта коронних військ, великого коронного мечника Антонія-Бенедикта († 1761) і внука, генерала-лейтенанта коронних військ Єжи-Марцина (1758-1811) Любомирських з яновецької лінії⁸¹. Додамо, що факт наявності їхніх документів у збірці рівненської гілки пшеворської лінії роду є важливим, оскільки архів Любомирських з Яновця вважається втраченим⁸². Втім, власники Рівного прагнули радше скористатись результатами діяльності Михайла Бакуліна у Дубні для поповнення власної збірки, аніж надати потрібні Відділу документи для копіювання⁸³.

⁷⁷ Маєток Полонне, розташований у Кременецькому повіті Волинського воєводства, належав князям Острозьким з 1494 р. (з перервою у 1565-1576 рр.). У 1510 р. Костянтин Острозький побудував тут замок. За Софією Острозькою Полонне 1621 р. перейшло до її чоловіка Станіслава Любомирського, який заклав у маєтку нову резиденцію. Укріплення використовувались згодом під час бойових дій. У XVIII ст. коронний мечник Єжи-Марцин Любомирський з яновецької лінії роду володів Полонним і дістав для міста королівський привілей на ярмарки “за руським календарем” (1766). Документи, про які згадуємо в статті, надійшли з Рівного в Оссолінеум у Львові і досі зберігаються в ЛННБ. Натомість у Києві в родовому фонді Любомирських разом з господарськими документами власників маєтку (ЦДІАК України. – Ф. 236, оп. 2, спр. 17, 19, 46 тощо) також є матеріали місцевого гарнізону (Там само. – Спр. 252, 253, 256). У наш час Полонне – райцентр Хмельницької області.

⁷⁸ Rang-lista – опис старшинства (ієрархія) офіцерів. Військова комісія вимагала укладати їх за датою патентів на військове звання і підписувати.

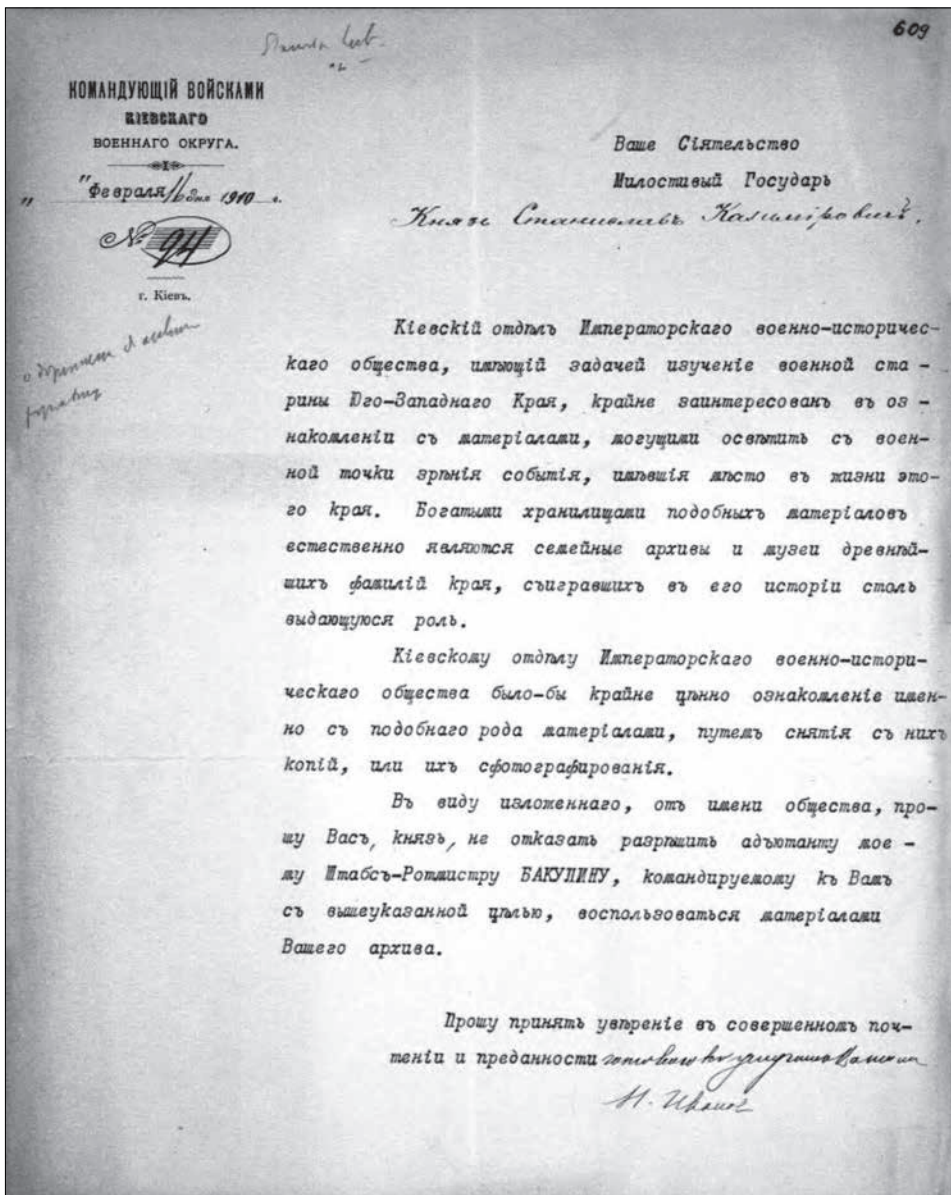
⁷⁹ Полк був заснований 1785 р. руським воєводою Щенським Потоцьким.

⁸⁰ ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф. 5, ч. 1, од. зб. 6739. Фрагмент архіву Любомирських з Рівного, що містить військово-історичні акти XVII-XVIII ст. Див. також: *Ciesielski T. Źródła do dziejów regimentów i chorągwi wojska koronnego z lat 1717-1763 // Miscellanea Historico-Archivistica.* – Warszawa, 2001. – Т. 13. – S. 89.

⁸¹ Замок у Яновці над Віслою (резиденції, що дала назву лінії роду) Єжи-Марцин Любомирський (бл. 1780 р. або 1783 р.) програв у карти кременецькому підкоморію Миколаю Пясковському.

⁸² Див.: *Kozdrach M. Skład i organizacja janowieckiego dworu ostatnich Lubomirskich. Próba rekonstrukcji na podstawie metryk parafialnych // Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego.* – Lublin, 2013 (2014). – Т. 5. – S. 150, przyp. 4. На нашу думку, можна говорити лише про розпорошення документів архіву цієї лінії магнатського дому. Але така доля спіткала збірки майже всіх шляхетських родів Речі Посполитої. Насправді частина паперів з Яновця потрапила до архіву Понінських герба Лодзя у Любарі, адже великий коронний скарбник Адам Понінський (1732-1798) перейняв на себе борги Єжи-Марцина Любомирського разом з його маєтками. Завдяки матримоніальним зв'язкам єдинокровних братів Адама і Каліста (1753-1817) Понінських до жешівської лінії Любомирських вкупі із земельною власністю частково повернулись документи згаданої яновецької лінії роду. Див.: *Черкаська Н. З історії Чуднівського архіву Жевуських.* – С. 7-23.

⁸³ Листування власника Рівного С. Любомирського з керівництвом Відділу див.: ЦДІАК України. – Ф. 1196, оп. 1, спр. 10, арк. 68 тощо. Див. ілюстрацію 1 – датований 16 лютого 1910 р. лист-звернення голови Київського відділу ІРВІТ генерала від артилерії Миколи

Лл. 1. Лист-звернення голови Київського відділу ІРВІТ генерала від артилерії Миколи Іванова до Станіслава Любомирського про дозвіл його ад'ютантові оглянути родинний архів у Рівному. 16 лютого 1910 р.

Документи Дубенського архіву Любомирських не були використані у публікаторській і науковій діяльності членів ІРВІТ. На заваді стала відсутність фахових перекладачів і методологічних засад упорядкування наукового архіву Відділу, брак коштів і часу.

Доля головного на українських землях архіву Любомирських. Попри рішення зберегти цілісність Дубенського архіву, ухвалене синами київського воєводи Станіслава Любомирського під час поділу батьківських маєтностей (1776), документи колекції зазнали розпорошення. Зобов'язання спадкоємців спільними зусиллями впорядкувати родовий архів залишилося лише проектом.

Тадеуш-Єжи Стецький так охарактеризував стан цієї збірки: «Архів дійсно залишився в Дубні, куди його перемістив з Острога ще останній ординат Сангушко; проте ніхто ніколи про його впорядкування не думав. Це величезне зібрання актів і документів, можливо, не має собі рівного. Основу його становить давній архів князів Острозьких, згодом ординатів, але долучали сюди власні збірки не лише дідичі Дубна, як ординат Сангушко, а згодом Любомирські, але шляхта й панство з усієї Русі, в різні часи і за різних обставин. Від найдавніших часів усі роди, які були пов'язані з Острожчиною, чи то за походженням, чи то успадковуючи ті добра, складали там власну данину. Отже, починаючи від Гольшанських і Збараських, – є тут надання добр, привілеї містам, генеалогії родів та інші папери – Острозьких, Замойських, Конецпольських, Любомирських тощо. Знову-таки за часів бунтів і [політичних] буревіїв у краї шляхта звозила до Дубна як найпотужнішої фортеці власні пергаменти наче найкоштовніші речі, нарівні з клейнодами. Спокійний за локацію в князівському архіві своїх пергаментних скарбів, шляхтич не відбирав вже їх згодом назад, хіба що змушений був через якийсь [судовий] процес або для вирішення якогось питання. У такий спосіб утворилось це гігантське зібрання, що його уклали роди і покоління...»⁸⁴. Т.-Є. Стецький назвав ніким не впорядкованим «баластом» збірку, буцімто позбавлену сумаріїв (реєстрів документів) та індексів. Це не відповідає історичній дійсності. Описи документів з Дубна збереглися до наших днів⁸⁵. Інша справа, що події останніх десятиріч XVIII ст. відкинули на якийсь час потребу в їх упорядкуванні.

Внаслідок еміграції Юзефа-Максиміліана Любомирського (1839-1911) і

Іванова за дозволом Михайлові Бакуліну оглянути родинний архів Любомирських у Рівному. У міжвоєнний період разом з іншими фамільними матеріалами лист надійшов до Оссолінеуму у Львові. Див.: ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф. 5, ч. 1, од. зб. 6729, арк. 609 (архівна позначка чорнилом у правому верхньому куті документа).

⁸⁴ Див. *Stecki T.J.* Miasto Równe: kartka z kroniki Wołynia. – Warszawa, 1880. – S. VIII-IX, przur. 48 (Переклад мій. – Н. Ч.).

⁸⁵ Див.: ЦДАК України. – Ф. 236, оп. 1, 2. «Сумарії» документів Любомирських представлені також у родових фондах польських архівних державних установ.

продажу росіянам Дубна з часом документи частково розчинились по резиденціях різних ліній і гілок роду – на це вказує, наприклад, аналіз віцілілих фрагментів збірок жешівської, яновецької, пшеворської ліній. Більшість паперів родового архіву була кинута власником напризволяще в замок.

Вартий уваги факт, наведений сучасною дослідницею Анетою Дудою⁸⁶. З'ясувалось, що останній серед Любомирських власник Дубна, мемуарист Юзеф-Максиміліан, перебуваючи у Франції, дізнався про зберігання фамільних паперів у будівлі для екіпажів княгині Єлизавети Барятинської з родинної кореспонденції. Авторка дійшла суперечливого висновку, що «попри несприятливі історичні обставини» родина Любомирських не надто переймалася сімейним архівом⁸⁷. Проте, подібне ставлення до традицій роду з боку «дубенських» Любомирських було радше винятком. Згадаймо, що частину документів з Дубна перевезла до свого маєтку в Дермані⁸⁸ мати Юзефа-Максиміліана – Ядвіга з Яблоновських Любомирська. Її фінансове становище, ускладнене після еміграції чоловіка і сина непогашеними боргами втікачів, не дозволило реалізувати намір впорядкувати архів⁸⁹.

Зі втратою польської державності серед аристократії набуло історичного значення колекціонування старожитностей, свідчень романтизованої давнини, і їх публікація, подекуди коштом власників. Аматори-дослідники і вчені звертались до представників знаних родів за дозволом оглянути архіви, у тому числі й до господарів Дубна. Відомо, наприклад, що їхніми документами користувались Міхал Балінський, Тимотеуш Липинський, Міхал Грабовський, Александер Пшездзецкий⁹⁰. Однією з причин розпорошення архіву Любомирських Т.-Є. Стецький вважав втручання недобросовісних аматорів, які, “*podrabowawszy*⁹¹ *co można nie jedno złąd i wynosili*”⁹². Прикладом подібних вчинків автор називає зниклу з архіву генеалогію князів

⁸⁶ Duda A. Rodzina Lubomirskich i ich dobra rówieńskie na Wołyniu w XIX-XX wieku. – S. 107.

⁸⁷ Ibidem. – S. 107, przyp. 2.

⁸⁸ Село Дермань належало Василю-Костянтину Острозькому; згодом у складі Дубенського ключа увійшло до Острозької ординації його сина Януша. У 1753 р. його господарем став коронний підстолій Станіслав Любомирський. Пізніше маєток набули Яблоновські. Через шлюб Ядвіги Яблоновської і Марцелія Любомирського Дермань повернулася до Любомирських. Нині Дермань складається з двох розташованих поруч сіл: Дермані Першої та Дермані Другої (Здолбунівський район Рівненської області).

⁸⁹ Як вказує Т.-Є. Стецький, у неї запросили 60 тис. злотих за впорядкування архіву. Див. Stecki T.J. Miasto Równe: kartka z kroniki Wołynia. – S. IX, przyp. 48.

⁹⁰ Див.: Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Warszawa, 1843-1846. – Т. 1-3; Źródła do dziejów polskich. – Wilno, 1843-1844. – Т. 1-2.

⁹¹ Тут від: *podrabiać*, тобто: ‘*sfalszować, wykonać imitację jakiejś rzeczy mającą uchodzić za oryginalną*. – Див.: Słownik języka polskiego / Pod redakcją W. Doroszewskiego. – Warszawa, 1958-1969. – Режим доступу: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/podrobic-1;5474784.html>

Отже, у Т.-Є. Стецького йдеться про копіювання й викрадання з Дубенського архіву документів з метою їх фальшування або нелегального використання.

⁹² Stecki T.J. Miasto Równe: kartka z kroniki Wołynia. – S. IX, przyp. 48.

Збаразьких, прикрашену гербами і мініатюрними портретами, яку взяв і не повернув господарям власник Вишнівця⁹³ Кароль-Філіп Мнішек⁹⁴.

Зміст і структура магнатських збірок весь час змінювалися. Здійснювався обмін документами як всередині архівної мережі одного роду, так і різних родів. Водночас через позбавлення польської еліти власної державності відбулися трансформації у ставленні до історії роду, а відтак до збережених культурних цінностей, зокрема архівів. За нових політичних умов ці збірки розглядались насамперед як скарбниця родової пам'яті, важливий засіб саморепрезентації і самоідентифікації себе як представників польської політичної нації в імперському середовищі. Прикладом такого трактування фамільних зібрань слугує діяльність двох Любомирських – Яна-Тадеуша⁹⁵ з дубровенської і Генрика з рівненської гілок роду⁹⁶.

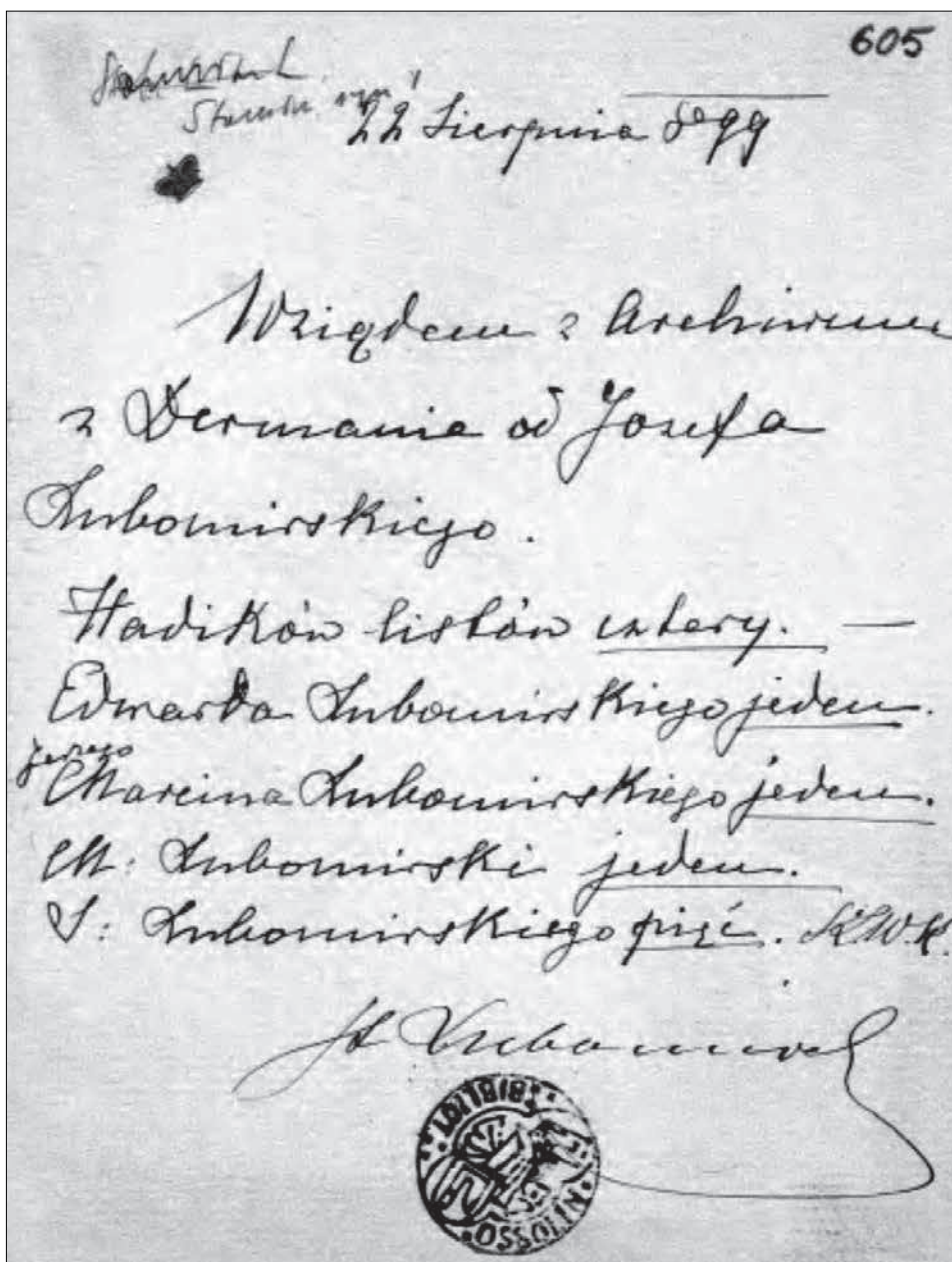
З ліквідацією Речі Посполитої маєтності різних ліній і гілок Любомирських розділив державний кордон. Це добре простежується в родинах синів київського воєводи. Доля нащадків Міхала, Франциска-Ксаверія і Александра Любомирських була пов'язана з Російською імперією. А от маєтки спадкоємців їхнього брата, власника Рівного, київського каштеляна Юзефа, опинились по різні боки кордону. Молодший син Фрідерік-Вільгельм (1779-1848) успадкував Рівне і дослужився у росіян до посади волинського віцегубернатора (1816). В Австрійській імперії його брат Генрик (1777-1850) спільно з Юзефом-Максиміліаном Оссолінським (1748-1826) став співзасновником Національного закладу імені Оссолінських (Оссолінеум) у Львові,

⁹³ Мнішки власного герба одержали родову садибу князів Вишневецьких завдяки шлюбу (1741) коронного ловчого Яна-Кароля Мнішка (1716-1759) з Катажиною Замойською (1722-1771), онукою Міхала-Сервація Вишневецького (†1744), і володіли Вишневцем до 1852 р. Тепер – смт Вишневець у Збаразькому районі Тернопільської області.

⁹⁴ Кароль-Філіп Мнішек (1794-1846) – колекціонер, бібліофіл. Одружений (1820) з онукою Франциска-Ксаверія Любомирського з Дубровни – Елеонорою з Цетнерів (1798-1871). Автор неопублікованого додатку до «Herbarza» Каспера Несецького.

⁹⁵ Ян-Тадеуш Любомирський (1826-1908), онук Франциска-Ксаверія Любомирського з Дубровни і Тадеуша Чацького (1765-1813); син Євгенія (1789-1834) й Марії з Чацьких (1796-1826). Громадський, освітній діяч, історик. Чиновник Національного уряду під час Січневого повстання (1863). Зібрані ним матеріали до історії роду зберігаються у Варшаві в Головному архіві давніх актів (фонд 343: «Архів Любомирських з Малої Вси») і заслуговують на увагу дослідників. Михайло Грушевський назвав Любомирського одним з «найвизначніших репрезентантів польської “органічної праці” в Королівстві». Див.: *Грушевський М.* Кн. Ян-Тадеуш Любомирський. (Некролог). [Підп. М. Грушевський] // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1908. – Т. 84, кн. 4. – С. 145-150 (передрук: Кн[язь] Ян-Тадеуш Любомирський (Некролог) / М. С. Грушевський // *Грушевський М. С.* Твори: у 50 т. / Редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів, 2007. – Т. 8. – С. 560-561).

⁹⁶ Джерела до висвітленні ролі Генрика Любомирського в історії Оссолінеуму широко представлені, наприклад, у фондах відділу рукописів ЛННБ ім. В. Стефаніка НАН України (ф. 5, 9, 64 тощо). Див. також: *Figiela B.* Zbiory przeworskie w kolekcji Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich. Dary Henryka i Jerzego Lubomirskich // *Galicja. Studia i materiały. Czasopismo Instytutu historii Uniwersytetu Rzeszowskiego.* – Rzeszów, 2017. – Vol. 3. – S. 86-120.

Ил. 2. Нотатка Станіслава Любомирського з Рівного про одержані від Юзефа-Максиміліана Любомирського документи з архіву в Дермані. 22 серпня 1899 р.

утворивши Музей Любомирських, і започаткував Пшеворську ординацію⁹⁷.

Згодом Любомирські вирішили зберігати в Оссолінеумі архівні збірки. До Львова потрапили, зокрема, документи, перевезені з Дубна до Дермані Ядвігою з Яблоновських. З її смертю (1894) і продажем сином успадкованої Дермані росіянину графу Ілларіону Воронцову-Дашкову⁹⁸ фамільні папери потрапили до архіву рівненської гілки роду Любомирських. Інтерес власника Рівного до збірки в Дермані засвідчує, зокрема, нотатка від 22 серпня 1899 р. (див. ілюстрацію 2)⁹⁹.

У міжвоєнний період в Оссолінеумі впорядковували документи Любомирських з Рівного, Пшеворська, Дермані, Крушини¹⁰⁰, Дубровни. Передані у 1912-1913 рр. відповідно до родинної угоди¹⁰¹ матеріали з Дубровни і Крушини описав і вперше використав як історичні джерела хоронитель фондів Бібліотеки, історик Стефан Інґльот¹⁰². Результати його праці як

⁹⁷ На підставі угоди від 25 грудня 1823 р. Генрик Любомирський передав свої колекції творів мистецтв з Пшеворська до Львова і заклав Музей Любомирських. Йому ж було передано керівництво фундацією, за умови створення майорату – Пшеворської ординації – частина прибутків від якого йшла на утримання Оссолінеуму. Любомирські залишались кураторами збірок до 1939 р. Див.: <https://ossolineum.pl/index.php/aktualnosci/historia-znio/kalendarium-ossolinskie-okres-1951-1995-r/lata-1817-1953/>

⁹⁸ Можливо, завдяки його родинним зв'язкам з графами Шуваловими – власниками Дубна. У 1890 р. як міністр імператорського Двору і уділів супроводжував імператора Олександра III у Почаївську лавру, до якої прибули з Рівного.

⁹⁹ “Nadików listów cztery. Edwarda Lubomirskiego jeden, Jerzego Marcina Lubomirskiego jeden, M. Lubomirski jeden, J[ozefa] Lubomirskiego, k[asztelana] w[o]jewodztwa k[ujawskiego], pięć”. Власника Рівного, вочевидь, цікавило листування окремих представників роду – дипломата, перекладача, поета, історика Едварда-Казимира (1796-1823) з Дубна; учасника Барської конфедерації, авантюриста Єжи-Марцина з Яновця над Віслою, його дружини (з 1765 до 1776 р.) Анни-Марії з Гадіків (бл. 1743-1803) і тестя, австрійського воєначальника, який очолив війська, що зайняли Галичину після першого поділу Речі Посполитої, другого губернатора Королівства Галиції і Лодомерії графа Андраша Гадіка (1711-1790); власника Дубна Міхала (?) і його брата кувейського каштеляна Юзефа Любомирських. Див.: ЛННБ. – Відділ рукописів. – Ф. 5, ч. 1, од. зб. 6729, арк. 605. Кореспонденція Єжи-Марцина Любомирського і Гадіків зберігається серед паперів Любомирських з Рівного, переданих до Львова. Див.: Там само. – Од. зб. 6732/II. Документи Гадіків є також у сучасних родових фондах Любомирських (ф. 236) і Замойських (ф. 256) у ЦДІАК України.

¹⁰⁰ Маєток Крушина у XIX – на початку XX ст. був розташований у Новорадомському повіті Пйотрковської губернії Царства Польського (нині – село Ченстоховського повіту Сілезького воєводства, Польща). Першим з Любомирських господарем Крушини став 1862 р. Євгеній-Адольф (1825-1911), брат Яна-Тадеуша (див. прим. 95). Він реставрував палац давніх власників маєтку Денгофів і парафіяльний костел. Крушина була місцем зберігання родинного архіву Любомирських.

¹⁰¹ Зі смертю власника Крушини і Дубровни Євгенія-Адольфа Любомирського, відповідно до ухвали фамільного з'їзду у Кракові 1912 р., його син Стефан-Анджей (1862-1941), успадкувавши маєток Крушина, передав документи з родинного архіву в Оссолінеум. Приклад Стефана-Анджея наслідували представники інших гілок і ліній роду, що на той час сприяло збереженню збірок. Див. про це: *Sosnowski W.* Ossolineum // *Kronika Powszechna.* – Lwów, 1912. – S. 357-358.

¹⁰² Стефан Інґльот (1902-1994) – польський дослідник суспільно-господарської історії Польщі, професор Львівського університету. У 1924-1939 рр. працював у Бібліоте-

упорядника були оприлюднені у виданому в Варшаві каталозі документів дубровенської гілки Любомирських¹⁰³. Архів у Крушині містив також папери з історії Острозької ординації¹⁰⁴, а отже, є ілюстрацією обігу документів всередині архівної мережі магнатського роду.

Архівалії пшеворської лінії Любомирських до 1939 р. знаходились як у Пшеворську, так і у Львові. Після 1944 р з різних причин архів і колекції магнатського роду зазнали розпорошення і частково були знищені.

У Львові¹⁰⁵ документи з Пшеворська, Рівного і Дермані опрацьовував Тадеуш-Євгеній Лютман¹⁰⁶. Після його арешту і ув'язнення, з 1942 до 1947 р. архів Любомирських систематизував співробітник відділу рукописів колишнього Осоолінеуму Владислав Бандура¹⁰⁷. У результаті повоєнної реституції документів зі шляхетських колекцій Осоолінеуму в Польщу було порушено цілісність львівської збірки і завдано їй невиправних збитків (втрати полоників у відділі рукописів Львівської філії Бібліотеки Академії наук становили 80% довоєнного обсягу рукописів колишнього Осоолінеуму)¹⁰⁸.

Книгозбірню Любомирських у Пшеворську пильнував Мечислав Опалек¹⁰⁹, який уклав її каталог 1946 р. – у рік відновлення у Вроцлаві діяль-

ці Осоолінеуму; завідувач відділу рукописів. У 1945 р. виїхав до Польщі. Див.: *Inglot S. Organizacja folwarku na Białorusi na przełomie XVIII i XIX wieku. Przyczynek na podstawie Instrukarza dla Dąbrowieńczyzny // Ekonomista: czasopismo poświęcone nauce i potrzebom życia / Pod red. Edwarda Lipińskiego. – Warszawa, 1930. – Т. 3. – С. 105-126. Стаття була написана на підставі документів Любомирських з Дубровни.*

¹⁰³ Див.: *Archiwum XX. Lubomirskich (Linia Dąbrowieńska) / Oprac. Stefan Inglot. – Warszawa, 1937. – 45 s.*

¹⁰⁴ Документи, після 1945 р. передані радянським урядом Польщі, опинились у Вроцлаві, де було створено новий заклад імені Осоолінських (1946). Див., наприклад: *Zakład Narodowy im. Ossolińskich. – Dział rękopisów, rkps 6064/II: Archiwum Lubomirskich z Kruszyny. Akta i drukie, dotyczące ordynacji ostrogskiej. 1609-1756.*

¹⁰⁵ За радянської влади у Львові на основі фондів існуючих бібліотек, у тому числі Бібліотеки Осоолінеуму, було створено Львівську філію Бібліотеки Академії наук УРСР (1940 р.), тепер – ЛННБ.

¹⁰⁶ Тадеуш-Євгеній Лютман (1903-1945) – доктор, історик, працював бібліотекарем у Осоолінеумі. Дослідник у царині господарської історії Речі Посполитої. Член Міжнародного історичного комітету з 1934 р. Заарештований гестапо і ув'язнений 1942 р. Потрапив у концтабір Майданек; у 1944 р. його перевезено до Дахау, де загинув під час повстання 5 травня 1945 р. Див.: *Przedstawiciele nauki miasta Lwowa // Nasze Drogi: Czasopismo Federacji Organizacji Polskich na Ukrainie. – Lwów, 2009. – № 5. – С. 16.*

¹⁰⁷ Владислав Бандура (1908-1975) – співробітник відділу рукописів Бібліотеки Осоолінеуму у Львові (у 1940 р. – у складі новоствореної радянськими властями Львівської філії Бібліотеки Академії наук УРСР). Після 1956 р. – магістр, старший хоронитель фондів, співробітник Ягеллонської бібліотеки у Кракові. Переїхав зі Львова до Кракова з другою хвилею емігрантів. Один з укладачів інвентаря Ягеллонської бібліотеки (Краків, 1962, 1971); публікувався у фахових виданнях Польщі.

¹⁰⁸ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Г. Сварник (керівник) та ін. – Львів, 2010. – Т. 1 (1939-1945). – С. XIII.

¹⁰⁹ Мечислав Опалек (1881-1964) – діяч культури, педагог, бібліофіл. У 1945-1948 рр. опікувався також книгозбірнями Потоцьких у Ланцуті й Тарновських у Дзикові. Збирач дерево-

ності Музею Любомирських і Оссолінеуму. До Вроцлава рукописи і стародруки Любомирських потрапили 1949 р. У наш час у Польщі документи до історії пшеворської лінії роду зберігаються у Бібліотеці Музею-замку в Ланцуті, Вищій духовній семінарії у Перемишлі, Бібліотеці Оссолінеуму у Вроцлаві¹¹⁰. В Україні фрагмент архіву Пшеворської ординації становить частину родового фонду Любомирських у ЦДІА України у Львові (наприклад, джерела до історії Оссолінеуму; щоденники і кореспонденція Анджея Любомирського; документи про політичну діяльність представників фамілії тощо). Матеріали до історії Оссолінеуму і родини (зокрема, кореспонденція Єжи і Генрика Любомирських) містяться також у відділі рукописів ЛННБ.

Але повернімось до головного архіву відомого магнатського роду, який ще на початку ХХ ст. знаходився в Дубні. Його історія не припинилася в 1910 р., після передачі частини документів у Київ, адже більшість залишилась на місці. За інформацією Олександра Цинкаловського, у 1914 р., з розв'язанням Першої світової війни і наближенням фронту до міста, «багатий і цінний архів Острозьких і Любомирських» перевезли з Дубна до Дерманського монастиря¹¹¹, «де зложено його у просторій поверховій мурованій дзвіниці»¹¹². Відомостей про обсяг тогочасних втрат переміщених архіваліїв не виявлено. Принаймні на вересень 1939 р. документи Любомирських ще знаходились у Дубні.

Сучасний стан збереження документів Любомирських у Києві є невід'ємним від історії колекцій ІРВІТ і його відділів. Київський відділ остаточно завершив свою роботу 1918 р. Як пам'ятаємо, основні зусилля його членів були спрямовані на виявлення і облік джерел з метою започаткування наукового архіву і колекції Військово-історичного музею, охорону і облік військово-історичних пам'яток, увічнення історичних осіб і військово-історичних подій минувшини.

Колекція Військово-історичного музею з квітня 1917 р. до червня 1918 р. містилась у Маріїнському палаці, а згодом була викинута просто неба

ритів і літографій ХІХ ст. Автор праць з історії книги і спогадів про Львів.

¹¹⁰ Див.: *Matwijów M.* Blaski i cienie kuratorii literackiej Lubomirskich w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich w latach 1827-1944 // *Galicja. Studia i materiały.* – Rzeszów, 2017. – S. 11, przyp. 7.

¹¹¹ Йдеться про заснований наприкінці ХV ст. князем К. І. Острозьким православний Дерманський Свято-Троїцький монастир. У 1627 р., за архімандрита М. Смотрицького, монастир перейшов під контроль унійного Ордену василіан (див.: *Кулаковський П., Лопачька Н.* Дерманський Свято-Троїцький монастир: приєднання до унії в 20-х роках ХVІІ ст. // *Покликання: збірник праць на пошану проф. о. Юрія Мицика.* – Київ, 2009. – С. 76-97; *Горін С.* Дерманський монастир Св. Трійці (до середини ХVІІ ст.) // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* – Дрогобич, 2009. – Вип. 13. – С. 86-118). У 1821 р. російський уряд відібрав монастир у василіан і передав ченцям з Острога. У наш час – жіночий монастир УПЦ (МП) у с. Дермань Друга Здолбунівського району Рівненської області.

¹¹² *Цинкаловський О.* Дермань // *Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року).* – Вінніпег, 1984. – Т. 1. – С. 347.

й розграбована. Врятовані цінності потрапили до Генерального штабу¹¹³. Мабуть, така сама доля спіткала й більшість документів наукового та діловодного архівів Відділу¹¹⁴. Під час переміщень документи було частково знищено або розграбовано (через дефіцит паперу і неналежні умови зберігання їх викрадали, продавали або використовували на ринку як обгортки). Вцілілі документи з колекції Відділу розчинились по державних архівних установах. Зокрема, було створено військово-історичний відділ у щойно заснованому Київському центральному історичному архіві (далі: КЦІА), де зберігались документи XIX – початку XX ст.¹¹⁵ Відомостей про місцезнаходження документів з колекції і діловодного архіву товариства у 1920-х – 1930-х роках не виявлено.

Дещо по-іншому склалась доля документів з Дубенського родового архіву Любомирських. Небезпідставно вважаємо, що ці документи (повністю або частково) потрапили до родини Меншових і завдяки цьому вціліли, принаймні до 1943 р.

Використання архівних джерел «на дому» було характерне для наукової спільноти, членів товариств гуманітарного спрямування у XIX – на початку XX ст. Адже саме завдяки участі в діяльності ІРВІТ начальника тодішнього Артилерійського історичного музею у Петербурзі (1903-1917), генерала-майора Головного артилерійського управління Дмитрія Струкова (1864-1920)¹¹⁶ і його помічника (1912-1917), полковника артилерії Миколая Печонкіна (1871-1918?)¹¹⁷ більша частина архіву Товариства до сьогодні збереглася.

¹¹³ Федорова Л.Д. Київський воєнно-історичний музей // Енциклопедія історії України. – Київ, 2007. – Т. 4. – С. 256.

¹¹⁴ Про долю документів Військово-історичного архіву дізнаємось зі статті директора Київського центрального історичного архіву Володимира Міяковського: «До 1919 року було два місця концентрації військових архівів: в будинку Штабу (Банкова 11-13) [за цією адресою до 1914 р. містилась редакція «Военно-исторического вестника» – Н.Ч.] і в будинку Микольських казарм на Печерську. Року 1920 архів Штабу майже цілком загинув – його розтаскали і знищили мобілізовані загони, що стояли в дворі Штабу». (Збережено правопис і пунктуацію оригіналу. – Н.Ч.). Див.: *Міяковський В* Центральный архив ім. Антоновича в Києві (1922- 1925 рр.) // Архівна справа. – Харків, 1925. – Вип. 1. – С. 101-118.

¹¹⁵ У 1932 р. перейменовано на Київський обласний державний архів (тепер – Державний архів Київської області). Інформацію про наявність у ньому фонду Любомирських не виявлено. Документи з «відділу приватних архівів» у 1930-х роках були передані до Київського центрального архіву давніх актів (далі: КЦАДА).

¹¹⁶ Див. про нього: *Маковская Л.К.* Артиллерийский исторический музей. Первые полвека в Кронверке (1868-1917) // Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Четвертой Международной научно-практической конференции. 15-17 мая 2013 года. В 4 ч. – Санкт-Петербург, 2013. – Ч. 1. – С. 47-70.

¹¹⁷ Миколай Печонкін з вересня 1917 р. – в. о. начальника, з січня 1918 р. начальник Артилерійського історичного музею. Займався евакуацією музейних цінностей з Петрограда. Археолог-любитель, дослідник Херсонеса, краєзнавець, музеєзнавець. Як член ІРВІТ М. М. Печонкін вивчав фортифікаційні укріплення в різних регіонах Російської імперії. Співробітник Археологічного інституту (з 1904). Член наукових товариств. Учасник Першої світової війни. Згинув під час наукового відрядження 1918 р. в Криму. Див.: *Непомнящий А.А.*

Врятовані документи становлять у Науковому архіві музею фонд ІРВІТ¹¹⁸; подекуди представлені в особових фондах цих діячів.

У Києві родинний архів голови Розпорядчого комітету, товариша голови Архівно-бібліотечної комісії, ініціатора створення наукового архіву при Київському відділі ІРВІТ Дмитра Меньшова зберігала дочка, історикиня, археологиня і архівіст Наталія Полонська-Василенко. Свідощтва її зацікавлення діяльністю наукового товариства, з яким співпрацював батько, знаходимо в особовому фонді вченої в ЦДАВО України й фондах Відділу в ЦДАК України. Влітку 1909-1910 рр. разом з Дмитром Меньшовим брала участь у археологічних розкопках під керівництвом члена Відділу, археолога Вікентія Хвойки¹¹⁹. Водночас вона вивчала вотчинні архіви князів Куракіних і Чичеріних у Києві¹²⁰.

Замолоду дослідниця захопилась історією колонізації південноукраїнських земель у XVIII ст. й історією Нової Запорозької Січі. Свою магістерську дисертацію присвятила політиці адміністрації Новоросійської губернії князя Григорія Потьомкіна. Отже, нічого дивного в тому, що попри політичні та ідеологічні утиски у 1930-х роках, Наталія Полонська-Василенко самостійно готує до друку тритомну археографічну збірку «История заселения Южной Украины второй половины XVIII столетия».

Копії використаних історикинею документів і частково упорядковані три томи збірки віднайшов у Києві дослідник наукового доробку Наталії Полонської-Василенко Ігор Верб¹²¹. Перший том, за підрахунками науков-

Материалы личного архивного фонда Н.М. Печёнкина – неизвестный источник об охране историко-культурного наследия в Крыму в начале XX века // Праці Центру пам'яткознавства. – Київ, 2010. – № 17. – С. 198-205; *Рудакова Л.П.* Николай Михайлович Печёнкин: штрихи к портрету // Бранденбургские чтения. – Санкт-Петербург, 2003. – Вып. 1. – С. 28-32; *Idem.* Полковник Николай Михайлович Печёнкин. Страницы биографии // Военная история России XIX-XX вв. Материалы V Международной военно-исторической конференции. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 192-201; *Тункина И. В.* К биографии Николая Михайловича Печёнкина. Новые архивные материалы // Погребальная культура Боспорского царства. Материалы Круглого стола, посвящённого 100-летию со дня рождения Михаила Моисеевича Кубланова (1914-1998). (Санкт-Петербург, 25-26 ноября 2014 г.). – Санкт-Петербург, 2014. – С. 233-238.

¹¹⁸ *Успенская С.* Фонд «Императорское Русское военно-историческое общество»: обеспечение сохранности документов и перспективы использования (Из Архива Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи): Автореф. дис. ... канд. культурологии: 24.00.03. – Москва, 2000. – С. 12.

¹¹⁹ *Верб І.* Південна Україна і Запоріжжя в археографічній діяльності Наталії Полонської-Василенко // ЕМІНАК. – Миколаїв, 2011 – № 1-2. – С. 67-87.

¹²⁰ Символічно, мабуть, що дочка царедворця князя Олексія Борисовича Куракіна (1759-1829) – Олена Куракіна (1787-1869/1873) була прабабкою власниці Дубна княгині Єлизавети Барятинської, уродженої Чернишової. Її молодша сестра Олександра Куракіна (1788-1819) кинула чоловіка заради полковника Петра Олександровича Чичеріна, який одружився з нею, не отримавши розлучення. Архів цієї родини досліджувала дочка Д. Меньшова.

¹²¹ *Верб І.* Південна Україна і Запоріжжя в археографічній діяльності Наталії Полонської-Василенко. – С. 79.

ця, містив 379 документів за 1734-1775 рр. Зокрема, у них розглядалися питання іноземної колонізації, утворення Нової Сербії на прикордонні з Річчю Посполитою, її реформування та історичні наслідки реформ. Інакше кажучи, висвітлювалися питання, близькі за проблематикою до охарактеризованих нами документів з архіву Любомирських, маєтки яких були на кордоні з Запорозькою Січчю та Новою Сербією¹²².

Наголошуючи на археографічній цінності праці Наталії Полонської-Василенко, історик Олександр Оглоблин зауважив, що авторка “використала також і своє власне зібрання рукописів – Смілянський архів князів Любомирських (XVIII століття), де подається характеристика відносин між Південною Україною і Правобережжям, яке перебувало тоді під владою Польщі...” (курсив мій – Н.Ч.)¹²³. Безперечно, йшлося про документи з Дубенського архіву Любомирських, які, вочевидь, забрав до себе Дмитро Меньшов. Відомо, що на його квартирі у воєнні лихоліття також зберігались експонати музейної колекції¹²⁴. Його дочка, власне, першою оцінила й використала з науковою метою інформативний потенціал документів з Дубенського архіву Любомирських.

Через втрату міжвоєнних діловодних архівів КЦА і КЦАДА встановити місце попереднього державного зберігання частини документів Любомирських з Дубна не вдалося.

Документально підтверджено, що у вересні 1938 р. в КЦАДА утворено фонд Любомирських, архівалії якого охоплювали період з 1581 до 1882 р. Станом на 20.02.1939 р. це були переважно рукописи з родинного архіву генерала коронних військ і власника Дубенського ключа Міхала Любомирського (1752-1825) – матеріали про придушення гайдамацького руху, родинне листування¹²⁵. Чи йдеться в даному разі про залишки документів з колекції Київського відділу ІРВІТ? Відповідь знаходимо серед вцілілих діловодних паперів КЦАДА за нацистської окупації Києва¹²⁶. Його завідувачкою з грудня 1941 р. і до виїзду з міста у вересні 1943 р. була Наталія Полонська-Василенко.

¹²² Черкаська Н. Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу Російського військово-історичного товариства. – С. 31-66.

¹²³ Цитовано за статтею: Верба І. Південна Україна і Запоріжжя в археографічній діяльності Наталії Полонської-Василенко. – С. 79. Рецензію Олександра Оглоблина, на яку посилається Ігор Верба, див.: ЦДАВО України. – Ф. 3561, оп. 1, спр. 200 а, арк. 44-45.

¹²⁴ Федорова Л. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. – Київ, 2005. – С. 57-58.

¹²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 64-67. Опубліковано як Додаток до ст.: Черкаська Н.О. До історії збірки «магнатських» фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921-1943) // Архіви України. – Київ, 2002. – № 4/6. – С. 99-100.

¹²⁶ Навесні 1942 р. до новоствореного Українського головного історичного архіву ім. В. Б. Антоновича (перейменованого 26 лютого 1943 р. на Крайовий архів) приєднався Київський центральний архів давніх актів на правах відділу (згодом першого відділу).

Слід зазначити, що вже 1939 р. нацистське архівне керівництво Генеральної губернії¹²⁷ знову порушило питання ревіндикації¹²⁸ польських культурних цінностей і сформулювало претензії стосовно архівних збірок польського походження на території радянської України. Зокрема, у запиті Генеральної губернії з позначкою “невідоме місце зберігання” згадуються родові архіви польських магнатів з Волині без їхньої персоніфікації. Інформацію про можливе знаходження їх на території радянської України надав Вітольд Суходольський, на той час (1940 р.) директор Краківського державного архіву¹²⁹.

На початку військових дій проти СРСР (а саме 14 серпня та 1 вересня 1941 р.) Дирекція архівів Генеральної губернії сформулювала і надіслала керівництву в Берлін свої пропозиції щодо ревіндикації польських збірок. З метою визначення обґрунтованості позовів нацистське архівне керівництво Рейхскомісаріату України¹³⁰ дало розпорядження співробітникам Крайового архіву в Києві укласти перелік фондів.

Обсяг роботи, що її здійснили на вимогу нацистів київські архівісти щодо з'ясування стану збереженості магнатських і шляхетських фондів, за відсутності належного довідкового апарату, вражає. Особливо, враховуючи стан, у якому перебував КЦАДА після відступу радянських військ, на початку нацистської окупації Києва (про це йдеться в звіті Наталії Полонської-Василенко за жовтень 1941 р. – жовтень 1942 р.):

“До грудня [1941 р.] залишалось в ньому таке ж безладдя, бруд, який застали там на початку жовтня. На підлогах, столах було розкидано окремі документи, цілі фонди, справи невідомих фондів¹³¹, головним чином з приватних збірок Потоцьких, Замойських, Мнишків, Міончинських тощо. Фонди приватних осіб зазнали найбільшої шкоди: величезні фонди Браницьких, Потоцьких, Замойських, Мнишків розподілені за хронологічним принципом, знищено збірки “ключів” магнатських латифундій з їх своєрідним господарським ладом. Знищено зв'язок між окремими господарствами і тепер неможливо, надзвичай-

¹²⁷ Генеральна губернія – адміністративно-територіальна одиниця, утворена 26 жовтня 1939 р. в окупованій німцями центральній частині Польщі та поширена згодом на територію Західної України. Безпосередньо не входила до території Німеччини.

¹²⁸ *Rewindukacja* (лат. *vindicatio*, від *vindico* – захищаю, заявляю претензію, вимагаю) – 1) повторне одержання чогось у власність примусовим порядком; 2) вимога повернення власності. Вперше це питання стосовно польських культурних цінностей на території радянської України сформульовано у статті XI Ризького мирного договору (1921). Для його розв'язання було започатковано так звану Спеціальну мішану комісію в Москві. У Києві діяла підкомісія так званої Підготовчої комісії. Але тоді вимоги стосовно документів Любомирських не було порушено.

¹²⁹ Див.: *Севта Т., Черкаська Н.* Фонди магнатських архівів і судово-адміністративних установ КЦАДА: у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України та Генерал-губернаторства // *Архіви України.* – Київ, 2003. – № 4-6. – С. 190, 205, 233.

¹³⁰ Рейхскомісаріат Україна (*Reichskommissariat Ukraine*) – адміністративно-територіальна одиниця німецького цивільного управління, яка існувала в роки Другої світової війни на частині території сучасної України і південних областей Білорусі.

¹³¹ Йдеться про діловодні справи магнатських і шляхетських фондів КЦАДА.

но важко поновити загальну картину магнатських маєтків. Величезні збірки листувань розкладено за абеткою, без конвертів, так що іноді не можна встановити, кому саме адресовано лист. Фотознімки, а також друковані матеріали, як-то театральні афіші, оголошення, офіційні обіжні запрошення тощо – складено в окремі скриньки і відірвані від тих родин, до яких вони належали¹³².

Під час інвентаризації архіву Наталія Полонська-Василенко перемістила до фонду Любомирських документи з колекції «Серія Б», створеної в КЦАДА почасти з паперів невідомого магнатського архіву¹³³. Вилучені історикинею джерела вважаються на сьогодні втраченими. У робочих нотатках завідувачка так охарактеризувала документи фонду: «багато матеріалів про прикордонні стосунки Смілянщини, якою Любомирські володіли з 1723 р.»¹³⁴. Це зауваження неспростовно підтверджує походження принаймні частини документів фонду Любомирських у КЦАДА з колекції Відділу ІРВІТ.

Користуючись посадою і задля збереження архіву родини, Наталія Полонська-Василенко передала до КЦАДА разом з сімейними¹³⁵ папери з колекції Київського відділу ІРВІТ (які Олександр Оглоблин вважав «Смілянським архівом Любомирських», хоча насправді вони походили з Дубна). Причому здебільшого вони залишались у колишньому замку Любомирських до 1940 р., коли були перевезені до Рівного в новостворений обласний держархів.

За нацистської окупації документи Любомирських у колишньому Рівненському обласному архіві були знищені¹³⁶. Лише частина матеріалів опинилась на державному зберіганні у Любліні. Можливо, це сталося зусиллями нацистської архівної адміністрації Генеральної губернії. У жовтні

¹³² Черкаська Н.О. До історії збірки «магнатських» фондів... – С. 92-93.

¹³³ Фонд Любомирських у переліку Н. Полонської-Василенко описано так: «[ф.] 371. Любомирські (Lubomirski), граф[и], дід[ичі] Київськ[ої], Волинськ[ої] г[уберній], 1610-1802, 600 док[ументів]. Прилучено з фонду “Серія Б” №№ 126-201. – 119 док[ументів]. Є й неописані». Фонд Любомирських не був вивезений нацистами. Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 65.

¹³⁴ Там само. – Арк. 77.

¹³⁵ У вцілілому фрагменті переліку фондів КЦАДА у складі Крайового архіву, укладеному 1943 р. для нацистського архівного керівництва, згадуються два фонди – Мухортових («ф. 77. Мухортови, дід[ичі] Орловськ[ої] губ., 1739-1845, 80 док.»), родичів матері Н. Полонської-Василенко – Марії Федорівни – та її батька Дмитра Меньшова («ф. 78. Меньшов, історик, XIX-XX ст., неописано»). Оpubл.: Черкаська Н.О. До історії збірки «магнатських» фондів... – С. 111.

Сучасний фонд родини Меньшових у ЦДАК України (ф. 985) не містить матеріалів діяльності Дмитра Петровича в Київському відділі ІРВІТ. Внаслідок переміщень фондів українських державних архівних установ під час Другої світової війни та в повоєнні роки фрагменти родинного листування Меньшових і Наталії Полонської-Василенко потрапили до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва у фонд її другого чоловіка, академіка Миколи Василенка (ф. 542).

¹³⁶ Iwaniuk K. Pozostałości archiwaliów polskich w Państwowym Obwodowym Archiwum w Równem // Repatriacje i migracje ludności pogranicza w XX wieku. Stan badań oraz źródła do dziejów pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego / red. Marek Kietliński i Wojciech Śleszyński. – Białystok, 2004. – S. 286.

1943 р. керівництво Люблінського державного архіву пропонувало київським архівістам, зокрема, документи Любомирських, в обмін на документи Холмської консисторії у Крайовому архіві в Києві.

Нацистське архівне керівництво Рейхскомісаріату України відмовилось задовольнити претензії Генеральної губернії, в тому числі щодо колишніх колекцій документів шляхетських родів Волині. Неправомірність вимог пояснювали тим, що архівні збірки «сформувалися на території Рейхскомісаріату України» і, частково, Рейхскомісаріату Остланду¹³⁷.

Частина документів з довоєнного фонду Міхала Любомирського у КЦАДА у наш час зберігається в родовому фонді Любомирських (ф. 236) у ЦДІАК України¹³⁸. Вцілілі джерела стосуються не лише Острозької ординації, а й інших маєткових комплексів у складі Речі Посполитої. Ними володіли як нащадки сім'ї коронного підстоля, брацлавського, київського воєводи Станіслава Любомирського, так і представники інших ліній роду. Деякі з цих документів походять з колекції Київського відділу ІРВІТ¹³⁹.

Висновки. Вдала матримоніальна політика Любомирських у поєднанні з економічною діяльністю спричинилась до формування величезних маєткових комплексів, у тому числі на українських землях, сприяла зростанню політичних впливів і піднесенню членів роду до грона найзаможніших магнатів Речі Посполитої. Упродовж XVII – половини XX ст. архіви Любомирських зберігалися у Вишничі, Жешові, Яновці над Віслою, Пшеворську, Рівному, Дубні, Дубровній, Крушині та інших фамільних резиденціях. За назвами головних садиб з XVII ст. розрізняють вишницьку, ланцутську, жешівську, яновецьку і пшеворську лінії роду. До представників останньої належав власник Дубна київський воєвода Станіслав Любомирський, прабатько дубенської, рівненської і дубровенської гілок.

Перетворення Дубенської твердині на головну українську резиденцію Любомирських було спричинене тим, що Дубно віддавна мало статус осереддя Острозької ординації, у маєтку містився успадкований архів її власни-

¹³⁷ Докладніше див.: *Севта Т., Черкаська Н.* Фонди магнатських архівів і судово-адміністративних установ КЦАДА... – С. 209. Рейхскомісаріат Остланд (Reichskommissariat Ostland) – адміністративно-територіальна одиниця у складі Рейхсміністерства окупованих східних областей, утворена на території країн Балтії та Білорусі.

¹³⁸ ЦДІАК України. – Ф. 236, оп. 1, спр. 2, 5, 73, 38, 108, 112 тощо; оп. 2, спр. 1, 92, 94, 101, 103 тощо. Йдеться про документи, що потрапили до Київського відділу ІРВІТ у 1910 р. з колишнього головного архіву Любомирських у Дубні й на початку Другої світової війни містились у родинному фонді КЦАДА. Інформацію про наявність фонду колекції товариства у 1930-х роках не виявлено через брак діловодного архіву Київського державного обласного архіву.

¹³⁹ Тематиці досліджень Відділу відповідали військово-історичні документи, що стосуються гарнізонів у волинських маєтках Любомирських у 1770-х роках; листування Міхала Любомирського у військових справах. Див.: ЦДІАК України. – Ф. 236, оп. 1, спр. 104, 105; оп. 2, спр. 251 тощо.

ків. Функціонування Дубенського архіву як головного архіву Любомирських на українських землях припало на останні десятиріччя існування Речі Посполитої.

На розвиток магнатської архівної мережі, а відтак на формування, структуру та засади впорядкування родової збірки Любомирських безпосередньо вплинули внутрішні чинники (як-от: публічна та адміністративно-господарська діяльність, родинні культурні традиції, матримоніальні, майнові й службові зв'язки магнатів з українською та польською шляхтою). Водночас цілісність магнатських архівів потерпала під час воєн, від грабежів, свавілля іноземних військ, пожеж, гвалтовних наїздів сусідів і родичів. Великий географічний обшир володінь Любомирських відбився на змісті Дубенського архіву, якому притаманні були значний обсяг і різноманітність документів, що відбивали магнатський статус власників.

Любомирські усвідомлювали важливість успадкованих або зібраних ними колекцій і архівів. Головною прикметою Дубенського архіву була неподільність, що диктувалось родинними традиціями. У ньому зберігались акти XIV-XIX ст., наукова цінність яких підсилюється зв'язками господарів з князями Острозькими і Острозькою ординацією. Його долю простежено в контексті функціонування архівної мережі роду.

Розпорошення родової збірки розпочалося з ліквідацією Польсько-Литовської держави, ще за життя його власників. Державні кордони розділили не лише українські землі, маєтки, сім'ї, але й призвели до руйнації цілісності колекцій і архівів. Байдуже ставлення до збірки з боку останніх у роду власників Дубна є радше винятком. Намагання Ядвіги з Яблоновських Любомирської впорядкувати і врятувати її не отримало фінансового підтримання.

Документальні джерела неспростовно свідчать про роль військовиків – членів Київського відділу ІРВІТ у виявленні та рятуванні частини документів з колишнього архіву Любомирських, перевезених до Києва 1910 р. Інтерес до приватновласницьких зібрань як комплексу джерел до історії воєн і військ зумовлений був науковими завданнями військово-історичного товариства. З розв'язанням Першої світової війни папери Любомирських так і не були належним чином описані у Відділі і залишились поза увагою дослідників у наступні десятиріччя. Встановлено, що доля вивезених у Київ документів магнатського роду була безпосередньо пов'язана з родинним архівом історикіні Наталії Полонської-Василенко, яка використала їх у своїх наукових працях.

Внаслідок переміщень українських культурних цінностей збірки Оссолінеуму зі Львова і ЦАДА з Києва, де зберігались документи з магнатських архівів, зазнали часткового нищення та розпорошення. А відтак, історію фрагментів збірки Любомирських з Дубна простежено до 1943 року.